

अर्थबोधपत्रिका

मोजक्या वेळेत जगाबद्दलची जाण वाढविणारे
उद्बोधक व माहितीपूर्ण मासिक

- ३● प्रजासत्ताक
- ५● लोकशाहीतील नवशोधनाकडे...
- ११● असे नवशोधन
- २१● अधिक सकस लोकशाहीकडे.... (?)
- २५● लोकप्रतिनिधींच्या कामावर लक्ष ठेवा...
- २७● भारतीय दैनंदिन जगण्याचे 'संख्या'दर्शन (भाग २)
- ३५● जिकडेतिकडे (कसे असेल उद्याचे कामसू जग?)

खंड ११ : अंक १०

जानेवारी २०१३

भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी

वार्षिक वर्गणी १००/- रुपये
(परदेशस्थ वाचकांसाठी \$ २०) वर्गणी
डिमांड ड्राफ्ट/ मनीऑर्डर/ पोस्टल ऑर्डर/
चेकने किंवा रोख 'इंडियन स्कूल ऑफ
पोलिटिकल इकॉनॉमी' या नावे पाठवावी.
त्याबरोबर नाव व संपूर्ण पत्ता पिनकोडसह
कळवावा.

'अर्थबोधपत्रिका' दर महिन्याच्या १०
तारखेला पोस्टाने पाठविली जाते.

वर्गणीसाठी पत्ता : व्यवस्थापक,
भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी, अर्थबोध,
९६८/२१-२२, सेनापती बापट मार्ग,
(रत्ना हॉस्पिटलजवळ) पुणे ४११ ०१६.

फोन : २५६५७१३२, २५६५७२१०,
२५६५७६९७

ई-मेल:- ispe@vsnl.net

website-http://

www.ispepune.org.in

अर्थबोधपत्रिका

खंड ११ (अंक १०) जानेवारी २०१३

संपादक - अभय टिळक

साहाय्यक संपादक - राज्यश्री क्षीरसागर

अर्थबोधपत्रिकेतील माहिती कशी?

- ◆ उद्बोधक, वाचनीय आणि रंजक
- ◆ अभ्यासपूर्ण आणि विश्लेषक
- ◆ निःपक्ष व साधार
- ◆ सोप्या भाषेतील आणि विचारप्रवर्तक

अर्थबोधपत्रिकेचा हेतू
प्रतिष्ठित व अग्रगण्य नियत-
कालिके, पुस्तके आणि इंटरनेटसारख्या
माध्यमांद्वारे राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय
स्तरावर, मुख्यतः इंग्रजी भाषेत प्रकाशित
होणारी जी माहिती मराठी वाचकांपर्यंत
सहजतेने पोचत नाही, अशी वेचक
माहिती संदर्भासह पुरविणे.

अर्थबोधपत्रिका कशी साकारते?

- ◆ मूळ इंग्रजी संदर्भाचा शोध व वाचन
- ◆ निवडक साहित्याचे संकलन
- ◆ संकलित साहित्याला अन्य पूरक
माहितीची जोड
- ◆ संकलित माहितीच्या आधारे नव्याने
लेखन. मूळ इंग्रजी संदर्भाचा केवळ
अनुवाद नव्हे.

◆ या अंकातील मजकुराबाबत आपण आपल्या सूचना आणि/किंवा अभिप्राय संपादकांच्या
नावे संस्थेच्या पत्त्यावर पाठवावेत, ही विनंती.

◆ अंकातील लेख आपण नियतकालिकात/वृत्तपत्रात प्रसिद्ध करू शकता. मात्र, लेख
प्रसिद्ध केल्यावर त्याखाली 'अर्थबोधपत्रिका, भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनीच्या
सौजन्याने' अशी ओळ प्रसिद्ध करावी एवढीच अपेक्षा आहे. यासाठी संस्थेतर्फे मूल्य
आकारण्यात येणार नाही. मात्र लेख प्रसिद्ध केलेला अंक संस्थेला अवश्य पाठवावा.

प्रजासत्ताक

‘लोकांचे, लोकांनी, लोकांसाठी चालविलेले राज्य म्हणजे लोकशाही’ ही लोकशाही राज्यव्यवस्थेची पाठ्यपुस्तकात नमूद केलेली व्याख्या पाठ करीतच आपण सगळे शाळेमध्ये नागरिकशास्त्राचे पाठ घेत असतो. शालेय जीवन संपले की आपले व्यवहारशिक्षण सुरु होते आणि यथावकाश ‘लोकशाही’ या संकल्पनेचे व्यवहारातील रूप आपल्या नजरेसमोर दिसू लागते. ‘लोकशाही’ नावाची जीवनप्रणाली व्यवहारात नांदत असते ती ‘प्रातिनिधिक लोकशाही’ या स्वरूपात. खुल्या व प्रौढ मतदानाद्वारे जनतेने निवडून दिलेले प्रतिनिधी संसदेमध्ये बसून देशाचा कारभार सांभाळत असतात. हे प्रतिनिधी लोकांच्या अपेक्षा व भावभावनांचे प्रतिनिधित्व करत असल्यानेच त्यांना आपण ‘लोकप्रतिनिधी’ असे संबोधतो. सर्वसामान्य जनतेने मोठ्या विश्वासाने निवडून दिलेल्या या लोकप्रतिनिधींनी त्याच सामान्य माणसाच्या कल्याणाचे ध्येय सतत नजरेसमोर ठेवून कामकाज करावे, अशी प्रातिनिधिक लोकशाही राज्यप्रणालीतील पायाभूत अपेक्षा. गेल्या शतकभरादरम्यान ही प्रातिनिधिक जगभरातील अनेक देशांमध्ये स्थिरावली. आपल्या देशातील लोकशाहीही आता साठीमध्ये पोहोचलेली आहे. लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींकडून असलेल्या लोकांच्या अपेक्षा आणि लोकनियुक्त प्रतिनिधींचा लोकशाही राज्यव्यवस्थेतील प्रत्यक्ष व्यवहार यांतील अंतर जितके कमी तितका प्रातिनिधिक लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा व्यवहार सुरळीत, असे एक ढोबळ समीकरण आपल्याला मांडता येते. हे अंतर वाढायला लागले की एकंदरच व्यवस्थेमध्ये विविध स्तरांवर विसंवाद आणि काही एक प्रमाणात असमाधान निर्माण होते. आपल्या अपेक्षांची तड न लावणा-या लोकप्रतिनिधीला आणि पर्यायाने सरकारला सत्तेवरून पायउतार व्हायला लावण्याचा अंतिम अधिकार मतदारांच्या हातात असतो हे निर्विवाद. परंतु, केवळ निवडणुकीतील मतदानापुरताच या व्यवस्थेतील प्रत्यक्ष किमान सहभाग वाट्याला आलेले मतदार, त्यांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीने त्यांच्या अपेक्षांची तड लागेल असे काम केले नाही तर पुढची निवडणूक येईपर्यंत व्यवहारात काहीच

करू शकत नाहीत, हे प्रातिनिधिक लोकशाही राज्यप्रणालीचे व्यावहारिक वैशिष्ट्य (की मर्यादा ?) ठरते. प्रातिनिधिक लोकशाही राज्यप्रणालीची नेमकी हीच व्यावहारिक बाजू अनेक देशांमधील सर्वसामान्यांना जाचायला लागलेली असल्याचे चित्र २०१२ सालात प्रकर्षाने सामोरे आले. देश, वेष आणि प्रश्न निरनिराळे असले तरी अगदी अमेरिकेतील ‘ऑक्युपाय वॉल स्ट्रीट’ या चळवळीपासून ते आपल्या देशातील अण्णा हजारे-केजरीवाल प्रभृतींनी उभ्या केलेल्या आंदोलनांना मिळालेल्या प्रतिसादापर्यंत सर्वत्र हाच समान धागा दिसतो. प्रातिनिधिक लोकशाही राज्यप्रणालीमध्ये आपल्या अपेक्षांची परिपूर्ती आपण निवडून दिलेला प्रतिनिधी योग्य प्रकारे करत नसेल तर अशा व्यवस्थेमध्ये आणि अशा व्यवस्थेतील निर्णयप्रक्रियेमध्ये आपला थेट सहभाग असावा, अशी ऊर्मी ठिकठिकाणच्या जनसमूहांमध्ये बळवताना आताशा दिसते. अर्थात, या जाणिवे आणि त्यांतून निर्माण होणारी ऊर्मी ही बावनकशी असली तरी तिचे व्यावहारिक उपयोजन तितके सोपे नसते आणि नाही, याचेही भान प्रत्येकालाच ठेवायला हवे. खास करून, ज्या समाजांत वा देशांत नाना प्रकारची विषमता आणि वैविध्य प्रचंड प्रमाणावर आहे तिथे तर, ‘लोकप्रतिनिधींनी आमच्या अपेक्षा पूर्ण कराव्यात’ अशी मागणी केली जाते तेव्हा अनंत प्रश्न उभे राहतात. ‘आमच्या’ अपेक्षा म्हणजे नेमक्या कोणाच्या अपेक्षा ? ज्यांच्या कोणाच्या त्या अपेक्षा आहेत वा असतात त्या व्यवहारात कितपत निखळ प्रातिनिधिक आहेत ? निर्णयप्रक्रियेमध्ये आमचा (कृपया पृष्ठ क्रमांक ३४ पाहावे)

निवेदन

- ज्या देश, प्रदेश, संस्था अथवा व्यक्तीनामांच्या इंग्रजी स्पेलिंगनुसारी अचुक मराठी उच्चारंसांधात संदिग्धता जाणवते अशी नामे लेखांमध्ये देवनागरीत उद्धृत करण्याऐवजी रोमन लिपीमध्ये इंग्रजीतच दिलेली आहेत.
- लेखांमधील संदर्भांसाठी विश्वसनीय, अधिकृत अशा वेबसाइट्सच धुंडाळण्याचा कटाक्ष ठेवला जातो. तरीही, इंटरनेटवरून घेतलेल्या तपशीलाच्या यथार्थतेबाबत भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी हमी देऊ शकणार नाही. अशा मजकुराची जबाबदारीही संस्थेवर नाही, याची वाचकांनी कृपया नोंद घ्यावी.

लोकशाहीतील नवशोधनाकडे..

विसाव्या शतकाच्या मध्यास अनेक देशांमध्ये प्रातिनिधिक लोकशाही प्रवेशली आणि चालू शतकात तर ती चांगलीच रूजली. याच काळात अनेक देशांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाला, औद्योगिक विकास घडून आला आणि नागरिकांचाही आर्थिक-सामाजिक विकास झाला. विविध विषयांबाबत काम करणा-या स्वयंसेवी संस्था स्थापन झाल्या. त्याचबरोबर जागतिकीकरण, विविध देशांमधील सरकारांची आर्थिक उदारीकरणाची तसेच राजकीय धोरणे, विज्ञान-तंत्रज्ञानातील बदल आणि या सर्व बाबींमुळे घडून येणारे सामाजिक बदल अशा सर्व घडामोडींमुळे विविध प्रकारचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय प्रश्न निर्माण होत असून प्रचलित लोकशाहीप्रणालीसमोर विविध आव्हाने उभे ठाकत असल्याचे चित्रही जगभरात आढळत आहे. दरम्यान, माध्यमांचाही विस्तार झाला. परिणामी, विविध प्रश्नांच्या संदर्भात नागरी गट काही प्रमाणात कृतिशील होऊ लागल्याचे आढळून आले.

विसाव्या शतकाच्या मध्यास व उत्तरार्धात नागरिकांची प्रातिनिधिक लोकशाहीसंदर्भातील कृतिशीलता ही प्रामुख्याने किमान राजकीय सहभागासाठी मिळालेल्या मतदानाचा उपयोग करून निवडणुकीद्वारे सरकार बदलणे, सरकारच्या न पटलेल्या निर्णयांविरुद्ध निदर्शने करणे, मोर्चे काढणे वा बहिष्कार घालणे अशा प्रकारची होती. विसावे शतक संपताना आणि चालू शतकातील कृतिशीलता राजकीय, आर्थिक व सामाजिक निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याच्या दिशेने वाटचाल करीत असल्याचे दिसते. अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, भारत व अन्य काही देशांत असे घडते आहे. मतदानाच्या पलीकडे जाऊन राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची कृतिशीलता म्हणजे लोकशाहीतील नागरिकांचा थेट सहभाग म्हणून महत्त्वाची आणि अभ्यसनीय ठरते. यांत नवनवे राजकीय पक्ष, चळवळी, विविध समाजगट आणि इंटरनेटद्वारे उपलब्ध झालेल्या नवमाध्यमांचा उपयोग करून मत मांडणारे नागरिक अशा अनेकांचा समावेश होतो.

भारताप्रमाणेच बहुतांश देशांनी प्रातिनिधिक लोकशाही स्वीकारलेली आहे. या देशांमधील नागरिकांची राजकारणाशी संबंधित कृतिशीलता वाढण्यामागे राजकीय पक्ष व त्या पक्षांचे लोकप्रतिनिधी यांच्या एकूण कामकाजाबाबतची नाराजी, त्यांच्याबद्दलचा अविश्वास, प्रशासकीय कारभाराबाबतचा असंतोष आणि त्यांची नागरिकांना पोहचणारी झळ ही कारणे आढळतात, असे अभ्यासांमधून दिसून आले आहे. याचबरोबर प्रातिनिधिक लोकशाहीतील केवळ मतदानाच्या हक्कावर न थांबण्याची आणि एकूणच निर्णयप्रक्रियेतील थेट सहभागाकडे जाण्यासाठी नागरिकांची बदललेली मानसिकताही यामागे आढळते. याचा अर्थ लोकशाहीवर संकट कोसळते आहे असा नाही. लोकशाही ही लवचीक आणि अधिक काळ टिकणारी अशी आहे/असणे अपेक्षित आहे. लोकशाही ही अनेक संस्था/यंत्रणा यांनी बनलेली असून लोकशाही अधिक सकस आणि निर्दोष बनावी यासाठी या सर्व संस्थांनी/यंत्रणांनी नागरिकांच्या गरजा व विचार समजून घेणे हेही अपेक्षित आहे. लोकशाहीवर नागरिकांचा विश्वास आहे पण त्यात काही त्रुटी आहेत म्हणून त्या दूर केल्या पाहिजेत, असे पाश्चात्य देशांमधील नागरिकांचे मत असल्याचे आढळून आले आहे. लोकशाही हा चर्चेचा विषय ठरत असताना, लोकशाहीत सुधारणा घडवून अधिक सकस लोकशाहीकडे जाणे हा मार्ग योग्य ठरू शकेल, असेही म्हटले जाते आहे.

लोकशाही व्यवस्थेबाबत नागरिकांमध्ये नाराजी का असते किंवा एकूणच व्यवस्थेत काही त्रुटी का निर्माण होतात या प्रश्नाचे उत्तर दोन प्रकारे शोधले जाते. 'कृतिशील सजग नागरिक' हा लोकशाहीचा पाया असला तरी बहुसंख्य नागरिक ही भूमिका पार पाडत नाहीत असे म्हणून नागरिकांकडे बोट दाखवण्याचा पहिला प्रकार होय. देशकारणाशी, राजकारणाशी संबंधित अनेकानेक घडामोडींबाबत बहुतांश नागरिक अनभिज्ञ असतात, प्रश्न समजून घेण्याची त्यांची तयारी व क्षमता नसते, तेवढा वेळ त्यांना नसतो किंवा दुस-या शब्दांत ते अज्ञानी असतात म्हणून ते आपली 'नागरिका'ची भूमिका बजावू शकत नाहीत. परिणामी, लोकशाही व्यवस्थेत दोष निर्माण होतात असे म्हटले जाते. थोडक्यात, दोषाचे कारण हे तळाकडून वर (bottom-up) असे असते, असे म्हटले जाते.

राजकीय नेते, प्रशासन इत्यादींना प्रथम जबाबदार धरून मग नागरिकांच्या भूमिकेचा विचार करणारा दुसरा मार्ग हा वरून खाली (top-down) या प्रकारात मोडतो. निवडणूक प्रक्रियेतून निवडून आलेले नेते, लोकशाही राबवणा-या यंत्रणा, प्रशासन इत्यादी सर्वांच्या माध्यमांतून सुयोग्य धोरणे राबवली जाऊन कामकाजाचा गाडा व्यवस्थित चालू राहिला, भ्रष्टाचार झाला नाही, कामकाजात पारदर्शकता, खुलेपणा असला आणि सर्वांना न्याय मिळेल अशी स्थिती असेल तर अशा लोकशाही पद्धतीला नागरिकांचा पाठिंबा मिळतो असे या संदर्भात स्पष्ट करण्यात येते. थोडक्यात, अन्य सर्वांची कामकाजाची पद्धत महत्त्वाची मानली जाते व मग नागरिकांच्या भूमिकेचा विचार इथे केला जातो.

पहिल्या प्रकारात मोडणा-या नागरिककेंद्री सिद्धांतानुसार नागरिकांचे शिक्षण, प्रबोधन, प्रशिक्षण हे सर्व महत्त्वाचे व प्राधान्याचे मानले जाते. मग त्यांनी 'कृतिशील नागरिका'ची भूमिका बजावावी अशी अपेक्षा केली जाते. दुस-या प्रकारात मोडणा-या सिद्धांतानुसार राजकीय नेत्यांची भूमिका, राजकीय प्रक्रिया, यंत्रणा, प्रशासन यांना अधिक जबाबदार मानले जाते व त्यानंतर सामान्य नागरिकांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. असे असले तरी लोकशाहीबाबत सर्वकष विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीतील नागरिकांच्या सहभागाबाबत जगभरात होत असलेले नवनवीन प्रयोग (experiments) किंवा नवशोधन (innovations) समजून घेणे उद्बोधक ठरावे. लोकशाही पद्धतीत कार्य करणा-या संस्था/यंत्रणा/सरकार यांच्या कामकाजात/ धोरणांत चांगले बदल घडून यावेत यांसाठी अंमलात आणता येईल यादृष्टीने सुचवलेली एखादी नवीन कल्पना, विचार म्हणजे लोकशाहीशी संबंधित 'नवशोधन' होय. सुधारणा व बदल घडवून आणण्याचा दृष्टिकोण आणि त्याच उद्दिष्टाने नवविचार अंमलांत आणण्याची प्रत्यक्ष कृती इथे महत्त्वाची ठरते. अर्थात, लोकशाहीतील व व्यवहारातील सर्व प्रकारची गुंतागुंत व व्यामिश्रता लक्षात घेता या विषयाशी संबंधित 'नवशोधन' सोपे ठरत नाही हेही समजून घ्यावे लागते. असे असले तरी 'नवशोधना'कडे जाण्याचे मार्ग समजून घेणे उपयुक्त ठरावे.

नवशोधनाच्या संदर्भात bottom-up व top-down या दोन दृष्टिकोणांचा विचार करून काही योजना आखल्या जाऊ शकतात/ जातात. राजकीय नेते, प्रशासन यांची जबाबदारी प्राथमिक आहे (top-down) असे मानले जाते तेव्हा धोरणकर्त्यांनी राजकीय व प्रशासकीय पातळीवर करावयाच्या उपाययोजना यांचा विचार प्राधान्याने केला जातो. कामकाजात सुधारणा करण्यासाठी संस्था/यंत्रणा स्थापन करणे, नियम, आचारसंहिता बनवणे हे इथे महत्त्वाचे ठरते. राजकीय पक्ष, स्वयंसेवी संस्था व अन्य संस्था/चळवळी यांनीदेखील आपापले कार्य सुयोग्य पद्धतीने चालावे यासाठी योग्य मार्गांचा अवलंब करणे इथे अपेक्षित असते. या मार्गात उत्तरदायित्वाचे (accountability) दोन प्रकार असतात. सरकारचे/ यंत्रणांचे नागरिकांप्रतीचे उत्तरदायित्व हे vertical accountability या प्रकारचे असते. विकेंद्रीकरण, कामकाजात पारदर्शकता असे मार्ग सरकारने स्वतःहून स्वीकारायचे असतात. दुस-या प्रकारचे उत्तरदायित्व हे horizontal accountability या प्रकारचे असते. यांत सरकारी कामकाजावर विशेष लक्ष ठेवण्यासाठी करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचा समावेश असतो. नागरिकांना असलेले विविध प्रकारचे अधिकार हे प्रामुख्याने या प्रकारात मोडले जातात. माहितीचा अधिकार असणे, लोकायुक्त नेमणे, नागरी सनद तयार करणे, मानवाधिकारांची अंमलबजावणी करणे इत्यादी अनेक बाबी यात मोडतात. अर्थात, या सरकारने करावयाच्या बाबी असल्याने त्यांची अंमलबजावणी व प्रभाव यांबाबत शंका उपस्थित केली जाते.

लोकशाहीत नागरिकांनी आपली सजग कृतिशील नागरिकांची भूमिका चोखपणे पार पाडावी असे म्हटले जाते (bottom-up) तेव्हा नवशोधनाचा विचार दोन प्रकारे केला जाऊ शकतो/जातो. जे नागरिक सजग व कृतिशील आहेत त्यांचा सहभाग वाढून लोकशाही अधिक सकस बनणे हा पहिला मार्ग होय. तर, नागरिकांचे शिक्षण, प्रबोधन करून त्यांच्या माहिती व ज्ञानात भर घालून कृतिशील नागरिक बनण्यासाठीची त्यांची सक्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे हा दुसरा मार्ग होय. नागरिकांचा सहभाग वाढवणारे हे दोन्ही मार्ग थेट लोकशाहीच्या (direct democracy) दिशेने जाणारे ठरू शकतात असे म्हटले जाते.

नागरिकांच्या सहभागाच्या प्रकारांचे वर्गीकरण साधारणपणे पुढील पाच गटांत केले जाते.

(१) निवडणुका व मतदान - नागरिकांना असलेला मतदानाचा अधिकार त्यांनी वापरावा व एकूण मतदानाची टक्केवारी वाढावी यासाठी प्रयत्न करणे. यांत मतदानाचे वय कमी करणे, मतदारांसाठी असलेली नोंदणी प्रक्रिया सुलभ करणे, मतदानाचे दिवस व वेळ नागरिकांना सोयीचे ठरतील हे पाहणे, मत पोस्टाने पोहचविण्याची सुविधा उपलब्ध करून देणे, मतदान सक्तीचे करणे, मतदानप्रक्रियेत सर्व समाजगटांना सहभागी करणे असे मार्ग अवलंबिले जातात (त्यानंतरही मतदानाच्या टक्केवारीत वाढ झालेली नाही, असे अभ्यासकांना आढळले).

(२) माहिती देणे, सल्लामसलत व चर्चा - नागरिकांना विविध राजकीय धोरणांची माहिती देऊ न संबंधित विषयांतील तज्ज्ञांशी सल्लामसलत व चर्चा करणे हे अनेक वर्षांपासून घडत आले आहे. अशा चर्चा करणारी व्यासपीठे, अभ्यास मंडळे, कार्यशाळा इत्यादी उपक्रमांद्वारे नागरिकांना सहभागी करून घेऊन धोरणनिश्चिती करण्याचा मार्ग अनेकानेक देशांच्या सरकारांनी स्वीकारलेला आहे.

(३) सह-प्रशासन (Co-governance) - नागरिकांबरोबर चर्चा आणि थेट लोकशाही यांच्यामध्ये असणारा हा मार्ग आहे. सरकारच्या विविध उपक्रमांमध्ये/योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये नागरिकांच्या गटांचा थेट सहभाग असे काही प्रयोग यात मोडतात. सरकारी खर्चातून कोणकोणती कामे करावीत यासाठी नागरिकांनी मांडलेल्या सूचना, ग्रामसभा, नागरिक सभा, आरोग्य व शिक्षण, शहर/गावसुरक्षेसाठी गस्त इत्यादी विषयांशी संबंधित योजनांमध्ये नागरिकांचा सहभाग असे प्रकार यात असतात.

(४) ई-लोकशाही (Electronic democracy) - इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या सोयी-सुविधांचा उपयोग करून नागरिकांनी सरकारच्या विविध धोरणांवर मते मांडणे, टीका करणे, नवीन काही सुचविणे आणि राजकीय नेत्यांनीदेखील या माध्यमांद्वारे नागरिकांच्या सतत संपर्कात राहून त्यांची मते व विचार जाणून घेणे आणि त्यानुसार धोरणांत/योजनांत बदल करणे म्हणजे म्हणजे ई-लोकशाही होय.

(५) थेट लोकशाही - निवडणुकीत निवडून आलेले प्रतिनिधी व सरकारी सेवेतील अन्य अधिकारी/यंत्रणा यांना समांतर पद्धतीने नागरिकांनी आपले अधिकार वापरायचे व 'लोक'सत्ता राबवायची म्हणजे थेट लोकशाहीकडे जाणे होय. नागरिक सभा, सार्वमत, उमेदवारांना माघारी बोलावणे, धोरणे आखण्यात व नियम/कायदे करण्यात नागरिकांचा थेट सहभाग असणे आणि नागरिकांचा थेट सहभाग असणारे सह-प्रशासनातर्गत येणारे काही उपक्रम इत्यादींचा समावेश यात होतो.

लोकशाही अधिक सकस बनावी किंवा लोकशाहीतील नागरिकांचा सहभाग वाढावा असे जेव्हा जेव्हा म्हटले जाते तेव्हा तेव्हा आधी प्रस्थापित झालेली पद्धत आणि नवीन पद्धत या परस्परांमध्ये मेळ न साधणा-या किंवा समन्वय न साधू शकणा-या (incompatible) असाव्यात, असे एक गृहितक मानले जाते. त्यामुळे एकाने दुस-याला बाजूला सारायचे असेही गृहितक आकाराला येते. पण खरे तर तसे नाही. लोकशाहीतील नवशोधनाकडे किंवा थेट लोकशाहीकडे जाणा-या सर्व पद्धती, मार्ग हे लोकशाही पद्धतीत स्थिर झालेल्या संस्था/यंत्रणा आणि निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी यांच्याद्वारेच व्यवहारात सिद्ध होत असतात. तसेच जुन्या पद्धती, यंत्रणा/संस्था आणि प्रशासन इत्यादींचा प्रभावही नवशोधनावर सहजपणे होत असतो. लोकशाहीतील नवशोधन हे लोकशाही सकस बनण्यासाठी कसकसे उपयुक्त ठरते आणि जुन्या पद्धती या त्यासंबंधांत अडचणी निर्माण करणा-या ठरतात की नवशोधनाचा प्रभाव व कामगिरी त्यांमुळे वाढण्यास मदत होते हाही एक मोठा अभ्यासाचा विषय ठरतो. नागरिकांच्या सहभागाचे वर उल्लेखलेले सर्व प्रकार अभ्यासणे हे उद्बोधक आहे. अर्थात, विविध देशांमधील उपलब्ध माहिती अपुरी असल्यास अशा अभ्यासात काही मर्यादाही येत असतात. तरीदेखील लोकशाहीशी संबंधित चर्चा कसकशी पुढे जाते आहे ते समजून घेण्यासाठी असे अभ्यास उपयुक्त ठरतात.

लोकशाहीत सुधारणा करण्याच्या उद्दिष्टाने काही देशांमध्ये असे नवसंशोधनाचे प्रयोग झाले आहेत. हे प्रयोग कसे झाले, त्यांचे अपेक्षित परिणाम घडून आले किंवा कसे हे पुढील लेखात मांडले आहे. ■■

....असे नवशोधन

बहुतांश देशांमध्ये भारताप्रमाणेच प्रातिनिधिक लोकशाही आहे. मात्र विविध कारणांमुळे लोकप्रतिनिधींच्याद्वारे असलेला नागरिकांचा लोकसहभाग कुठेतरी अपुरा ठरतो किंवा कसे, तसेच काही विषयांबाबत नागरिकांना काही वेगळे मत मांडून त्यानुसार काही धोरणे/कृती घडावी असे वाटत असल्याची बाब पुढे आल्यानंतर लोकसहभाग वाढविण्यासाठी काही देशांमध्ये नवशोधनाबाबत काही प्रयोग झाले. हे प्रयोग समजून घेण्याआधी तीन बाबी लक्षात घ्याव्या लागतात. कोणत्याही नवशोधनावर पूर्वीच्या काही घटनांचा/मुद्दांचा प्रभाव असतो किंबहुना त्या घटनांच्या पार्श्वभूमीवर ते आकारलेले असतात ही पहिली बाब होय. तसेच प्रशासकीय किंवा राजकीय घडामोडींची जाण असणा-या सुजाण, सुशिक्षित व्यक्तींकडून त्यांची सुरुवात झालेली असते. त्यामुळे प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या संस्था/यंत्रणांच्या चौकटीत त्या नवशोधनाचा प्रयोग होतो. ज्या संस्था/यंत्रणा वा अन्य चौकट यांत काही ना काही बदल घडावे असे वाटत असते त्याच संस्था वा यंत्रणा यांचे सहकार्य अशा प्रयोगांना मिळालेले असते. त्यामुळे अशा नवशोधनाचा प्रभाव कदाचित फार मोठा जाणवणारही नाही, ही मर्यादा ओळखणे भाग आहे.

नवशोधनांच्या प्रयोगात नागरिकांनीच सहभागी व्हायचे असते आणि नागरिकांच्या आकलन व निर्णयक्षमतांवर अनेकांकडून प्रश्नचिन्ह उमटलेले असते ही दुसरी बाब आहे. सर्वप्रकारच्या आनुषंगिक मर्यादा आणि त्रुटी लक्षात घेऊन नागरिकांचा सहभाग किती अर्थपूर्ण राहिल यावर नवशोधनाचे यश अवलंबून असणे स्वाभाविक आहे. देशातील राजकीय, आर्थिक व सामाजिक पातळीवरील विविधांगी प्रश्न जाणून घेऊन नवशोधन यशस्वी ठरू शकते किंवा कसे ही बाजूही लक्षात घेणे गरजेचे ठरते ही तिसरी बाब होय. नागरिकांमधील सर्व प्रकारची सजगता वाढवून नवशोधन यशस्वी होणे हे नक्कीच सोपे नाही, हेही समजून घेणे आवश्यक ठरते.

ही सर्व पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन प्रातिनिधिक लोकशाहीतील नागरिकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी असलेल्या नागरिक सभा, नागरिकांचा पुढाकार (सिटिझन इनिशिएटिव्हज्), निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधींना माघारी बोलावणे (रिकॉल), सार्वमत व सह-प्रशासन यांतील काही मोजक्या नवशोधनांचा संशोधक-अभ्यासकांनी केलेला अभ्यास इथे थोडक्यात मांडण्यात आलेला आहे.

ब्रिटिश कोलंबिया येथील नागरिक सभा - इतिहास काळात ग्रीक लोकांनी ख्रिस्तपूर्व पाचव्या शतकात नागरिक सभेची संकल्पना पुढे आणली होती. अलीकडच्या काळात कॅनडातील ब्रिटिश कोलंबिया या भागात नागरिक सभेचे आयोजन करण्यात आले होते. या भागातील निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींना निवडणूक पद्धतीत सुधारणा कराव्यात किंवा कसे या विषयावरील चर्चेत आपापले पूर्वग्रह बाजूला ठेवणे शक्य झालेले नव्हते; तसेच या विषयावर त्यांच्यात बरीच मतभिन्नता होती. त्या वेळी निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींच्या सूचनेनुसार व त्यांच्याच पुढाकाराने नागरिक सभेचे आयोजन करण्याचा प्रस्ताव सर्वसहमतीने पुढे आला होता, हे इथे नोंदवणे गरजेचे आहे. या नंतर तेथील सरकारने 'निवडणूक सुधारणा' या विषयावर नागरिक सभेचे आयोजन करण्याबाबतची अधिकृत सूचना जारी केली. त्यासाठी निधीही मंजूर केला. नागरिक सभेची स्थापना ते अंतिम अहवाल हा संपूर्ण कालावधी दोन वर्षांचा होता. जानेवारी ते डिसेंबर २००४ या काळात नागरिक सभेचे आयोजन करण्यात आले होते.

नागरिक सभेचे आयोजन करण्याबाबतच्या अभ्यासाची जबाबदारी एका तज्ज्ञ व्यक्तीकडे सोपविण्यात आली. हा प्राथमिक अभ्यास पूर्ण झाल्यानंतर प्रतिनिधीगृहातील सदस्यांची एक विशेष समिती एप्रिल २००३मध्ये स्थापन करण्यात आली. मग नागरिक सभेच्या स्थापनेसंबंधीच्या प्रत्यक्ष कामकाजाला सुरुवात झाली. नमुना पाहणीच्या तत्त्वानुसार करावयाच्या या पाहणीसाठी निवडायच्या सॅम्पलचे निश्चितीकरण त्याबाबतच्या संख्याशास्त्रीय तत्वांना अनुसरून करण्यात आले होते. प्रौढ स्त्री-पुरुषांची संख्या व अन्य काही लोकसंख्याशास्त्रीय बाबीही विचारात घेण्यात आल्या होत्या.

सर्व निकष लावून झाल्यानंतर २३,०३४ नागरिकांना पत्र पाठवून नागरिक सभेत सहभागी होण्याचे आमंत्रण करण्यात आले. त्यांतील १७१५ नागरिकांनी नागरिक सभेत रस असल्याचे कळवले. त्यांतील १४४१ नागरिकांना निवड चाचणीसाठी आमंत्रित करण्यात आले. त्यासाठी ९६४ नागरिक उपस्थित राहिले. त्यांतील १५८ नागरिकांची निवड नागरिक सभेसाठी करण्यात आली. नागरिकांची राजकारणाबाबतची जाण, तसेच या विशिष्ट विषयाबाबतची माहिती, ज्ञान व आकलन आणि यासाठी ते किती वेळ देऊ इच्छित होते इत्यादी बाबींचा विचार अभ्यासातील वेळेची मर्यादा लक्षात घेऊन अभ्यासकांनी अभावी बाजूला ठेवल्याचे दिसते.

ही सर्व प्रक्रिया चालू असतानाच 'ब्रिटिश कोलंबिया लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली'ने 'इलेक्टरल रिफॉर्म रेफरेन्डम ॲक्ट' मंजूर केला. नागरिकांच्या सभेने निवडणूक सुधारणा सुचविल्या तर पुढील निवडणुकांचे वेळापत्रक लक्षात घेऊन २००५ साली या विषयावर सार्वमत घेतले जाईल, असे त्या कायद्यामध्ये स्पष्ट करण्यात आले होते. तसेच, हे सार्वमत मान्य करणे सरकारला बंधनकारक असेल आणि मे २००९ मधील सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी निवडणूक कायद्यात सार्वमतानुसार सुधारणा करण्यात येईल, असेही म्हणण्यात आले होते.

या सभेत सहभागी झालेल्या नागरिकांचे शिक्षण, हा या नागरिक सभेच्या कामकाजाचा पहिला टप्पा होता. या काळात वेगवेगळ्या देशांतील निवडणूक पद्धतींची माहिती नागरिकांनी करून घेतली. त्यांचे फायदे-तोटे समजून घेतले. राजकीय अभ्यासकांची, तज्ज्ञांची भाषणे नागरिकांनी ऐकली. या नंतर वेगवेगळ्या निवडणूक पद्धतींचे समर्थक व विरोधक यांची मते त्यांनी समजून घेतली. यासाठी स्थानिक सभा आयोजित करण्यात आल्या होत्या. कोणत्याही सामान्य नागरिकाला अथवा संस्थेला या विषयावर मत मांडायची संधी अशा सभामधून देण्यात आली. या नंतर, दुसरा टप्पा नागरिक सभेतील सहभागी सदस्यांनी करावयाच्या चर्चेचा होता. तिस-या टप्प्यात नागरिक सभेला अंतिम अहवाल सादर करावयाचा होता. निवडणूक सुधारणांच्या संदर्भात Single Transferable Voting (STV) ही पद्धत योग्य असल्याचे मत नागरिक सभेने अंतिम अहवालात मांडले.

त्यानंतर सरकारने त्यावर सार्वमत घेतले. नागरिक सभेने निवडणूक सुधारणांच्या संदर्भात केलेल्या सूचनेच्या बाजूने ६० टक्के नागरिकांनी मत दिले असते तर ती निवडणूक सुधारणा करणे सरकारला बंधनकारक होते. पण प्रत्यक्षात ५७.६९ टक्के नागरिकांनी त्याला पाठिंबा दिला. त्यामुळे निवडणूक सुधारणा घडवून आणण्याची संधी नागरिकांनी थोडक्यात गमावली. अर्थात, या सर्व प्रयत्नांमधील अंतिम निकाल ही बाब बाजूला ठेवली तर लोकशाही अधिक सकस बनण्यासाठी लोकांचा सहभाग वाढविणा-या अशा नागरिक सभेचे आयोजन ही जगभरातील अभ्यासकांसाठी कुतूहलाची व अभ्यासाची घटना ठरली. सरकारचा/निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींचा पुढाकार व बदलांसाठी त्यांनी दाखवलेली इच्छाशक्ती, लोकसहभाग वाढविण्यासाठी त्यांनीच केलेले कायद्यातील बदल, लोकशाही यंत्रणेचे लाभलेले सर्व प्रकारचे सहकार्य आणि मुख्य म्हणजे नागरिकांचे शिक्षण, प्रबोधन व सहभाग या सर्व बाबी इथे महत्त्वाच्या ठरतात.

लोकसहभागासाठी नागरिकांनी घेतलेला पुढाकार - लोकशाहीतील नागरिकांचा सहभाग महत्त्वाचा असून वेळप्रसंगी घटनात्मक बदल करण्याचे अधिकार नागरिकांच्या हाती असावेत, या उद्दिष्टाने नागरिकांचा पुढाकार अशी संकल्पना अमेरिकेत उदयास आली. अमेरिका हे राष्ट्र जगाच्या राजकीय नकाशावर उदयास आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावणारे नेते टॉमस जेफरसन यांनी (१८०१ ते १८०९ या काळात ते अमेरिकेचे तिसरे राष्ट्राध्यक्ष होते) १७७७मध्येच थेट लोकशाहीच्या दिशेने जाणा-या सार्वमत आणि नागरिकांचा पुढाकार या संकल्पना १७७५मध्ये मांडल्या होत्या. १७७६मध्ये जॉर्जियातील घटनेत ही संकल्पना प्रथम मान्य केली गेली. पण तिथे त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग केला गेला नाही. मॅसॅच्युसेट्स इथे १७७८मध्ये घटना मंजूर करण्यासाठी नागरिकांची संमती घेतली गेली होती. कालांतराने १८९७मध्ये नेब्रास्का इथे आणि १८९८मध्ये साउथ डकोटा इथे नागरिकांनी मांडलेल्या सूचनांचा विचार झाला होता. हळूहळू अमेरिकेतील अन्य काही प्रांतांनी याचा सकारात्मक विचार केला आणि 'सिटिझन लॉ-मेकर्स' अशी संज्ञा उदयास आली. सार्वमत हा सरकारचा पुढाकार असतो तर लोकसहभागासाठी हा नागरिकांचाच पुढाकार असतो.

सार्वमताच्या तुलनेत नागरिकांचा पुढाकार हा अधिक प्रमाणात थेट लोकशाहीकडे जाणारा मार्ग ठरतो, कारण यात नागरिकांनी घटनेत/कायद्यांत/नियमांत त्यांना अपेक्षित असलेले बदल सुचवले असतात, असे अभ्यासकांनी म्हटले आहे. अलीकडच्या काळात नागरिकांच्या पुढाकाराचा प्रयोग स्वित्झर्लंड आणि अमेरिकेतील काही प्रांतांमध्ये व काही स्थानिक प्रशासनामध्ये झालेला आढळतो. इटलीमध्येही हा मार्ग चोखाळला गेला आहे. 'थेट लोकशाहीचा मार्ग अवलंबिणारा देश' अशी स्वित्झर्लंडची ओळख आहे. तिथे अनेकदा सार्वमत घेतले गेले आहे. अमेरिकेत नागरिकांचा पुढाकाराला ballot measures किंवा propositions असेही म्हटले जाते. कॅलिफोर्निया इथे १९७८मध्ये propositionsचा उपयोग करून मालमत्ताविषयक करांच्या संदर्भात प्रांताच्या घटनेत बदल करण्यात आले होते. अमेरिकेत प्रांत/राज्य पातळीच्या तुलनेत शहर प्रशासनाच्या पातळीवर नागरिकांचा पुढाकाराचा उपयोग अनेक वेळा करण्यात आला आहे. प्रांत पातळीवर ४८ टक्के तर शहर पातळीवर ६१ टक्के असे हे प्रमाण आहे. अर्थात, नागरिकांचा पुढाकार कसा उपयोगात आणला जावा यासाठी काही नियम आहेत. ठरावीक भौगोलिक क्षेत्रात वास्तव्य करणा-या आणि मतदार यादीत नाव असणा-या नागरिकांनी मोठ्या संख्येने (किमान किती टक्के नागरिकांनी ते समजू शकले नाही) ठरावीक कालावधीत नागरिकांचा पुढाकाराच्या माध्यमातून मांडलेल्या सूचनांवर सही केलेली असली तरच त्या सूचनेचा पुढील राजकीय व प्रशासकीय प्रवास होऊ शकतो. यासाठीचे नियम कडक असून अनेकदा राजकीय पाठिंब्याशिवाय ते करणे शक्य होते असेही नाही. नागरिकांच्या पुढाकारांच्या संख्यांवरही मर्यादा आहे.

१९९२ ते २००२ या काळात नागरिकांच्या पुढाकारातून आलेल्या प्रस्तावांच्या १,१८७ इतक्या घटना कॅलिफोर्नियात घडल्या. नियम/अटी पूर्ण न केल्याने ८२४ प्रस्ताव (सुमारे ६९.४ टक्के) बारगळले तर ९९ प्रस्ताव (८.३ टक्के) नागरिकांनी मंजूर केले. स्वित्झर्लंड इथे अशा यशस्वी प्रस्तावांचे प्रमाण सुमारे १० टक्के आहे. गंमत म्हणजे स्वित्झर्लंडमध्ये सरकार नागरिकांचा प्रस्ताव चार वर्षे स्थगित ठेवू शकते. या कालावधीपर्यंत त्या मुद्याचे गांभीर्य कमी होऊ शकते.

न्यूझीलंड इथे १९९३पासून फक्त तीन प्रस्ताव लोकप्रतिनिधींपर्यंत पोहचू शकले. त्यांपैकी एक सरकारने नामंजूर केला तर दोन प्रस्तावांवर कोणताही निर्णय होऊ शकला नाही. काही ठिकाणी नागरिकांचे प्रस्ताव न्यायालयांपुढे मांडले जातात व ते नामंजूर करण्याचा अधिकार न्यायालयांना असतो. अर्थात असे प्रस्ताव मंजूर होणे वा ना होणे हे महत्त्वाचे असले तरी अशा प्रस्तावांमुळे काही ना काही बदल घडून येत असतात. काही सजग नागरिकांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे इतर नागरिकांची जाण वाढण्यास मदत होते त्याप्रमाणेच धोरणकर्त्यांपर्यंतही त्या विषयाचे विविध पैलू व नागरिकांची मते आणि भावना पोहचू शकतात. नागरिकांचे किती प्रस्ताव यशस्वी होतात यांपेक्षा कदाचित त्याचे प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष होणारे परिणाम हे लोकशाही अधिक सकस बनण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतात, असे मत जाणकार मांडतात. अर्थात, नागरिकांच्या अशा पुढाकाराचा राजकीय लाभ काही नेते वा विशिष्ट गट (लॉबी) करून घेऊ शकतात. न्यायालयीन प्रक्रियेद्वारे होणारे नुकसान लक्षात घेऊ न अशा पुढाकाराच्या मदतीने आपले हित जपण्याचा प्रयत्न अमेरिकेतील तंबाखू उद्योगाने केला होता, असे अभ्यासकांनी म्हटले आहे.

लोकप्रतिनिधींना माघारी बोलावणे (रिकॉल) - निवडून दिलेल्या उमेदवाराला माघारी बोलावण्याचा अधिकार अमेरिकेतील काही प्रांतांमधील प्रशासनाने/सरकारने नागरिकांना दिलेला आहे. (नागरिकांच्या अपेक्षांनुसार) कामकाज योग्य प्रकारे न केल्याने नागरिकांनी उमेदवाराला माघारी बोलवण्याच्या घटना सुमारे ६१ टक्के शहरांमध्ये घडल्या आहेत. उमेदवाराला माघारी बोलविण्यासाठीच्या अर्जाला नागरिकांचा किमान पाठिंबा असणे व त्यावर त्यांच्या सहा असणे हे आवश्यक आहे (निवडणुकीत मतदान केलेल्यांपैकी किमान २५ टक्के मतदारांच्या सहा अर्जावर असायला हव्यात असे म्हटले गेले आहे). अशा तांत्रिक व कायदेशीर बाबी पूर्ण केल्याशिवाय अर्ज दाखल करता येत नाही. नंतर पदासाठी पुन्हा निवडणूक होऊ शकते. १९९६ ते २००१ या काळात एकूण महापौरांपैकी ४ टक्के महापौरांना आणि स्थानिक प्रशासनातील एकूणांतील ५ टक्के सदस्यांना माघारी बोलावण्यासाठी अर्ज दाखल करण्यात आले होते, त्यांतील काहींना माघारी यावे लागले होते.

मतदारांना हा अधिकार देण्यामागे राज्यशास्त्रीय सिद्धान्तांनुसार एक भूमिका मांडली जाते. निवडून दिलेले लोकप्रतिनिधी चांगले काम करत नसतील त्यांच्यावर कोणत्या तरी प्रकारचे नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार नागरिकांच्या हाती असावा, ही ती भूमिका आहे. म्हणजे, नागरिक/मतदार हे सार्वभौम आहेत आणि ते आपल्याला निवडून देऊ शकतात त्या प्रमाणेच माघारी बोलावू शकतात याची जाणीव (वा धाक?) उमेदवाराला सतत हवी व त्यामुळे त्याने सतत चांगले कार्य करावे या दृष्टिकोणातून हा अधिकार देण्यात आला आहे. तसेच हा अधिकार वापरताना राजकीय हेतूने प्रेरित असलेले (अन्य उमेदवारांकडून वा संस्थासंघटनांकडून दाखल करण्यात आलेले) उमेदवार माघारी बोलवण्याचे अर्ज नागरिक ओळखू शकतात व त्यावर सह्या करण्याचे नाकारू शकतात, असे गृहीत धरून नागरिकांच्या सर्वकष विचारशक्तीवरही विश्वास टाकण्यात आलेला आहे. या अधिकाराचा अमेरिकेत काहीसा उपयोग झालेला असला तरी हा अधिकार अन्य देशांनी दिल्यास त्या त्या देशांमध्ये त्याचा वापर कसकसा होईल, हे सांगणे आजघडीला तरी अवघड आहे.

सार्वमत - स्वित्झर्लंड आणि अमेरिका इथे सार्वमताचा प्रयोग अनेक वेळा झालेला आहे. अन्य काही युरोपीय देशांमध्येही सार्वमताचा उपयोग अनेक वेळा करण्यात आलेला आढळतो. एखाद्या विशिष्ट विषयावर वा प्रस्तावावर नागरिकांचे मत जाणून घेण्यासाठी सरकारकडून वा राजकीय नेत्यांकडून सार्वमत आयोजित केले जाते. मत नोंदविण्यासाठी असलेली प्रक्रिया जिथे सुलभ आहे, विशेषतः, इलेक्ट्रॉनिक यंत्रांचा व अन्य आधुनिक तंत्रांचा वापर जिथे केला जाऊ शकतो तिथे सार्वमत घेणे सरकारला/प्रशासनाला सोयीचे जाते. सरकारच्या बाजूने मते मिळू शकतील अशा काही मुद्द्यांवर सार्वमत घेण्यास सरकारची तयारी असते. राजकीयदृष्ट्या गैरसोयीच्या ठरणा-या मुद्द्यांबाबत सार्वमत घेऊन सरकार आपली अडचणीची स्थिती करून घेणार नाही, असे साधारणपणे म्हटले जाते. सार्वमत घेण्यात आले तरी नागरिकांना 'होय' अथवा 'नाही' अशी थोडक्यात उत्तर देण्याची सोय असते. त्यामुळे एखाद्या विशिष्ट विषयाची सर्वकष चर्चा सर्व माध्यमांमधून घडून आली असेल तरच नागरिकांना मत मांडणे सोपे ठरू शकते.

असे असले तरी काही देशांमधून सार्वमत उपयुक्त ठरल्याचे दिसते. १६ युरोपीय देशांनी आपल्या घटनेत सार्वमताचा समावेश केला आहे. घटनेत मोठे बदल करावयाचे असतील तर काही देशांनी सार्वमत घेणे बंधनकारक केले आहे. तर, घटनेत छोटे बदल करायचे असतील तरी सार्वमत घेतले पाहिजे असे काही देशांनी नमूद केले आहे. काही विशिष्ट विषयांवर सरकारने सार्वमत घेतले पाहिजे असेही कुठे म्हणण्यात आले आहे. काही विशिष्ट विषयांवरील आंतरराष्ट्रीय करार करण्याआधी सरकारने सार्वमत घेणे गरजेचे असल्याचे काही देशांनी म्हटले आहे. सार्वमताच्या वेळी एकूण लोकसंख्येच्या किती टक्के नागरिकांनी मतदान करणे गरजेचे आहे आणि विशिष्ट विषयाच्या बाजूने एकूण मतांमधील किती टक्के मते मिळाली तर ते सार्वमत स्वीकारणे बंधनकारक असावे याबाबत देशांमध्ये भिन्नता आहे. हंगेरीने सार्वमताच्या वेळी एकूण मतदारांपैकी किमान एक चतुर्थांश मतदारांनी मत दिले पाहिजे व त्यातील साधे बहुमत ज्या बाजूने असेल ते ग्राह्य मानले जाईल असे स्पष्ट केले आहे. पोलंडमध्ये किमान निम्म्या मतदारांनी सार्वमतात सहभागी होणे हा निकष ठेवण्यात आलेला आहे. स्लोव्हाकिया येथे तर निम्म्यांपेक्षा अधिक मतदारांनी त्या मुद्द्याच्या बाजूने कल दर्शविला तरच ते मान्य करायचे असे ठरविण्यात आले आहे. इटली, स्लोव्हेनिया आणि लिथुआनिया येथे सरकारच्या परवानगीशिवाय सार्वमत घेण्याचे स्वातंत्र्य नागरिकांना आहे. काही देशांमध्ये नागरिकांना असे स्वातंत्र्य असले तरी सरकारदप्टरी ते सार्वमत फक्त दिशा दर्शविणारे इतपत महत्त्वाचे असते, ते सरकारने मान्य करणे बंधनकारक नसते. राष्ट्रीय पातळीवर सार्वमताचा सर्वात जास्त उपयोग स्वित्झर्लंड आणि Liechtenstein इथे करण्यात आला आहे. त्या खालोखाल इटली, फ्रान्स, आयरलंड, डेन्मार्क, लिथुआनिया आणि स्पेन यांचा क्रमांक लागतो. १९९१ ते २००० या कालावधीत वर उल्लेखलेल्या विविध देशांमधील नागरिकांनी विविध विषयांशी संबंधित नागरिकांच्या सहभागाबाबत किमान ५०० अर्ज दाखल केले होते. काही देशांमध्ये प्रांत पातळीवरही सार्वमताचा उपयोग करण्यात आल्याचे आढळले. सार्वमताचा अवलंब करणे सोपे नाही, पण काही बाबतीत त्याचा उपयोग होऊ शकते, असे जाणकार म्हणतात.

सह-प्रशासन - सरकार व प्रशासनाच्या बरोबरीने नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार, नागरिक म्हणून असलेली त्यांची स्वायत्तता कायम राहून काही प्रमाणात सत्ता राबवण्याचा अधिकार आणि अशा प्रकारच्या सहभागात सातत्य राखण्याची संधी ही सह-प्रशासनाची तीन प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

ब्राझीलमधील **Porto Alegre** इथे १९८९मध्ये अंदाजपत्रकाच्या अंमलबजावणीतील नागरिकांचा सहभाग हा सहप्रशासनाचा एक उत्तम नमुना मानला जातो. महत्त्वाचे असे की, सरकार/प्रशासन यांनीच पुढाकार घेऊ न अंदाजपत्रकाच्या कामकाजात नागरिकांना सहभागी करून घेतले होते. यासाठी शहरात नागरिक सभांचे आयोजन करण्यात आले होते. त्या वेळी कोणकोणती कामे करण्यात यावीत ते नागरिकांनी सुचवायचे होते. या कामांचा प्राधान्यक्रमही नागरिकांनीच मतदानाद्वारे ठरवायचा होता. काही सामाजिक व लोकसंख्याशास्त्रीय निकष वापरून वंचित क्षेत्र/गट कोणते ते ठरविण्यात आले होते व त्या भागांना अधिक निधी उपलब्ध होईल या दृष्टीने विशेष प्रयत्न करण्यात आले होते. मुख्य म्हणजे, सर्वंकष विकासाचा विचार करून नागरिकांनी ही बाब लक्षात घेतली. तसेच त्या भागासाठी निधी उपलब्ध करून देण्याला प्राधान्य दिले, ही बाब त्या वेळी विशेष कौतुकाची व अभ्यसनीय ठरली.

दहा वर्षे सातत्याने असे प्रयत्न झाल्यानंतर असे लक्षात आले की त्या आधीच्या पाच नागरिक सभांपैकी किमान एका नागरिक सभेला शहरातील एकूण लोकसंख्येपैकी ८.४ टक्के नागरिकांची उपस्थिती होती. शेजारसमूह गटांत दरवर्षी किमान १० हजार नागरिकांचा सहभाग राहिलेला होता. शहरातील सर्वांत गरीब घटकांनाही या प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यात आले होते. आपले प्रस्ताव मांडण्यासाठी नागरिकांनी एकत्र येणे व नागरिक सभेला उपस्थित राहणे हे अत्यावश्यकच होते. पण नागरिकांनी मांडलेले प्रस्ताव सरकारदपत्तरी मंजूर होऊ न दिलेल्या प्राधान्यक्रमानुसार कामे केली जातात हे पाहून नागरिकांचा चांगला प्रतिसाद या उपक्रमाला मिळाला. त्या नंतर पुन्हा एकदा नागरिकांच्या प्रतिनिधीमार्फत कामे करण्यात आली तेव्हा वंचित घटकांमधील सहभाग कमी झालेला आढळला.

भारतातील केरळ प्रांतात एका स्वयंसेवी संस्थेने नागरिकांच्या मोहिमेचे आयोजन केले होते. त्याची पार्श्वभूमी म्हणजे पक्षीय राजकारणामुळे तिथे विकासाची कामे पुढे सरकत नव्हती. सत्तेची उतरंड व प्रशासनावरील सत्तेचा दबाव यामुळे नागरिकांच्या हिताचा विचार पुढे जात नव्हता. तेव्हा समाजातील विविध घटकांमध्ये समन्वय साधून नागरिकांचे हित पुढे नेणारी संस्था/यंत्रणा स्थापन करणे गरजेचे बनले होते. सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडवून आणण्यात नागरिकांचा सहभाग मोलाचा ठरला. नागरिक व स्वयंसेवी संस्था यांनी एकत्रित कार्य करून राजकीय नेते, प्रशासन, आणि सर्वसामान्य नागरिक यांच्यात चर्चा घडवून आणल्या. स्थानिक गरजा लक्षात घेऊ न विकासासाठी करावयाचे कामे निश्चित करण्यात आली. सर्वांच्या मदतीने त्यांचे प्रकल्प-अहवाल तयार करण्यात आले. नागरिकांचा सहभाग वाढून स्थानिक प्रशासनाच्या हाती सूत्रे आली तसेच विकासासाठी निधीही उपलब्ध होऊ लागला. १९९७मध्ये एका वॉर्डमधील सरासरी १८० व्यक्ती अशा प्रकारच्या चर्चेत व कामात सहभागी झाल्या होत्या. दर चार कुटुंबांमागील एक व्यक्ती आणि एकूण मतदारपैकी ११.४ टक्के नागरिक अशा विविध कामांत सहभागी झाले होते.

शिकागो इथे नागरिकांच्या मदतीने समूहगस्त असा उपक्रम घडवून आणण्यात आला होता. शहरांतील २८५ भागांमध्ये अशी गस्त घालण्यात आली होती. अर्थात प्रशासनाचा फार मोठा सहभाग यासाठी होताच हे नोंदणे गरजेचे आहे. विशेषतः, आर्थिक बाजू, साधनसामग्री व अन्य अनेक छोट्यामोठ्या बाबींची जबाबदारी प्रशासनाने घेतल्यामुळेच नागरिकांचा सहभाग चांगला राहिला होता. १७ ते २१ वयोगटातील सुमारे ८० हजार व्यक्ती यासाठी आयोजिलेल्या सभेत उपस्थित राहिल्या होत्या. १९९७मध्ये १४ टक्के नागरिकांनी एकदा तरी सभेला उपस्थित होत्या. ७९ टक्के नागरिकांना या उपक्रमाची माहिती होती. गुन्हेगारीने त्रस्त असलेल्या भागांत नागरिकांचा सहभाग चांगला होता.

ही झाली नागरिकांच्या सहभागाची वानगीदाखल मांडण्यात आलेली उदाहरणे. या उदाहरणांवरून नागरिकांच्या सहभागाबाबतचे एकूण विश्लेषण हा या अभ्यासाचा पुढील टप्पा. ■■

अधिक सकस लोकशाहीकडे...?

लोकशाहीतील नवशोधनाच्या प्रयोगांबाबत व पर्यायाने नागरिकांच्या सहभागाबाबत चर्चा करताना साधारणपणे दोन मतप्रवाह आढळतात. बहुसंख्य नागरिकांना आपले कुटुंब, उद्योग-व्यवसाय, कार्यालयीन कामकाज आणि विविध प्रकारचे मनोरंजन याच बाबी प्रिय आणि प्राधान्यक्रमांत वरचढ ठरणा-या असतात आणि राजकारण ही त्यांच्यासाठी सर्वांत कमी प्राधान्याची बाब असते. याचबरोबर राजकारणाशी संबंधित अनेक बाबींसंदर्भात ते सजग नसतात किंबहुना आळशी व निष्क्रिय असतात. त्यामुळे लोकशाहीत अभिप्रेत असलेली 'कृतिशील नागरिक' असण्याची भूमिका पार पाडण्यात असमर्थ असतात/ठरतात. हा पहिला मतप्रवाह होय. तर दुसरा मतप्रवाह असे म्हणतो की, (सामान्य नागरिकांच्या अक्षमतेमुळे ?) सामान्य नागरिकांना सहभागी करून घेण्यात राजकीय पक्षांना/विचारवंतांना अपयश येत असते किंवा ते जाणीवपूर्वक त्यांचा सहभाग रोखण्याचा प्रयत्न करतात.

या दोन्ही मतप्रवाहांचा विचार अधिक गांभीर्याने करण्यात यायला हवा याचे संकेत नवशोधनांच्या प्रयोगांमधून मिळतात. काही अभ्यासकांच्या मते या दोन्ही प्रवाहांना उत्तर देण्याचा प्रयत्न नवशोधनांद्वारे झालेला आढळतो. नागरिकांची व्यासपीठे (फोरम्स) आणि नागरिकांच्या सभा (सिटिझन असॅम्ब्लीज) यांमध्ये सहभागी नागरिकांची संख्या ही एक महत्त्वाची बाब ठरते. नागरिकांच्या व्यासपीठांमध्ये साधारणपणे २० आणि नागरिक सभांमध्ये दोन-तीनशे नागरिक असतील तर होणारी चर्चा ही अधिक फलदायी ठरू शकते/ठरते. तसेच त्या प्रयत्नांना यंत्रणेतील/प्रशासनातील संबंधितांचे सहकार्य व मदत असेल तर त्यांद्वारे प्रश्न सुटण्यास मदत होऊ शकते. नागरिकांनी घेतलेल्या पुढाकारांना अन्य नागरिकांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी वेळेअभावी व अन्य व्यावहारिक बाबींमुळे मर्यादा येतात त्यामुळे ते सतत यशस्वी ठरणे अवघड ठरते. उमेदवारांना माघारी बोलवणे, सार्वमत आणि सह-प्रशासन यांसंदर्भातही संमिश्र यश येते, असे आढळते.

नवशोधनांचा अभ्यास करताना असे दिसून आले की, प्रातिनिधिक लोकशाही असणा-या देशांमध्ये नवशोधनांचे कोणते ना कोणते प्रयोग होत आहेत. म्हणजे, प्रातिनिधिक लोकशाहीत मिळणा-या मतदानाच्या अधिकारापेक्षा अधिक काही अधिकार नागरिकांना मिळावेत यासाठी प्रयत्न होत आहेत. नवशोधनांबाबतची सर्वेकष माहिती मिळवण्यात येणा-या अडचणी लक्षात घेऊन नवशोधनांच्या परिणामांचे मूल्यमापन करण्यासाठी पाच निकष वापरण्यात आले आहेत.

(१) समान सहभाग (inclusive, equal participation) - नवशोधनांच्या समर्थकांच्या मते समाजातील विविध घटकांची मते समजून घेणारा, सर्वांना सामावून घेणारा राजकीय सहभाग हे नवसंशोधनांचे एक वैशिष्ट्य ठरते. राजकीय समानता अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न यांद्वारे होतो. परंपरागत पद्धतीने मिळालेल्या किमान राजकीय सहभागाच्या म्हणजे मतदानाच्या अधिकारापेक्षा नवशोधनांच्या प्रयोगांतून सहभागी झालेल्या नागरिकांना सहभागाचे अधिक वेगळे मार्ग उपलब्ध होतात व त्यांना अधिक माहिती मिळते. त्यामुळे अर्थपूर्ण सकस लोकशाही व्यवस्थेकडे जाण्यासाठी त्यांचा सहभाग अधिक अर्थपूर्ण ठरू शकतो. याचबरोबर नवशोधनांवर टीका करणा-यांच्या मते राजकीयदृष्ट्या सजग असलेले नागरिक (बहुतांश देशांमधील मध्यमवर्गीय) अशा नवशोधनांत सहभागी होण्याची शक्यता अधिक असल्याने राजकीय असमानता निर्माण होते का, हे तपासून बघितले पाहिजे. नवशोधनांचा गैरवापर कोणी करत नाही ना याचीही काळजी घेतली जाणे गरजेचे ठरते. त्यामुळे नवशोधनांतील समान सहभागाच्या मुद्यावर आजघडीला तरी प्रश्नचिन्ह उमटलेले आहे.

(२) लोकशाहीशी संबंधित मुद्यांबाबत नागरिकांच्या कौशल्यांत सुधारणा (improvement of citizens' democratic skills) - नवशोधनांच्या प्रयोगांदरम्यान नागरिकांना विविध विषयांशी संबंधित माहिती मिळून त्यांच्या उपलब्ध माहितीत भर पडते. त्यामुळे, विषयाचे आकलन व ज्ञान वाढून सजग व कृतिशील नागरिक बनण्याच्या शक्यता वाढतात. परिणामी त्यांचा निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग अधिक गुणवत्तापूर्ण ठरू शकतो. मात्र, त्यासाठी यंत्रणांचे व संबंधित तज्ज्ञांचे सहकार्य मोलाचे ठरते.

(३) धोरणांवर जाणवणारे परिणाम (impact on public policies) - नागरिकांच्या प्राधान्यक्रमानुसार सरकारच्या धोरणांवर वा कृतिकार्यक्रमांमध्ये काही बदल घडून आले तर नवशोधनाचा उपयोग झाला असे म्हणता येते. स्वित्झर्लंड येथील थेट लोकशाहीचा विचार करता आर्थिक धोरणांच्या संदर्भात निर्णय घेताना नागरिकांच्या मतांचा विचार करण्यात आला असे आढळते. नागरिकांच्या गटांबरोबर साधकबाधक चर्चा होऊ शकली तरी सरकारच्या धोरणांवर प्रभाव पडू शकतो, असे अभ्यासकांना वाटते. पण चर्चासंबंधीच्या उपलब्ध माहितीवरून ही बाब सिद्ध करता येत नाही, असेही अभ्यासकांनी नोंदवले आहे. सरकारच्या धोरणांवर नवशोधनांचा फार मोठा प्रभाव पडला असेल असे आजघडीला तरी अभ्यासकांनी म्हटलेले नाही. नवशोधन चांगल्या पद्धतीने राबवले गेले नाही किंवा त्याद्वारे सुचविण्यात आलेले पर्याय व्यापक समाजहिताचे नसतील तर धोरणांवर त्यांचा प्रभाव पडणार नाही, असेही म्हणता येते.

(४) पारदर्शकता (transparency) - कामकाजातील एकूण पारदर्शकता वाढण्यावर नवशोधनात नेहमीच भर देण्यात येतो. किंबहुना, नवशोधनांचे ते एक उद्दिष्टच असते. विशेषतः, भ्रष्टाचाराचा मुद्दा जिथे जिथे पुढे आलेला असतो तिथे सरकारच्या कामकाजातील पारदर्शकतेचा मुद्दा प्रभावी ठरत असतो. ब्राझीलमधील Porto Alegre इथे नागरिकांनी अंदाजपत्रकाच्या कामकाजात सहभागी होण्याच्या मुद्द्यामागे एक मोठे कारण त्यापूर्वी तिथे झालेला भ्रष्टाचार हे होते. पण, तरीदेखील या मुद्द्याबाबत नवशोधन किती यशस्वी ठरू शकते ते सांगणे अवघडच ठरते. कारण, नवशोधनाच्या मार्गात सहभागी झालेल्या नागरिकांनी आपल्या कामकाजात पारदर्शकता ठेवली तरी सरकारी यंत्रणेत घडणा-या बाबी त्यांच्या अखत्यारीत येत नाहीत. तसेच नवशोधनाचा मार्ग चोखाळून-देखील सरकारच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभाग नसेल तर सरकारी कामकाजातील पारदर्शकता कशी वाढणार, असा प्रश्न उपस्थित होतो. नागरिकांनादेखील (वेळेअभावी?) काही विशिष्ट योजनांबाबतच आग्रही राहता येणे शक्य असते. त्यामुळे सर्व पातळ्यांवर पारदर्शकता असावी असा आग्रह धरला तरी व्यवहारांत तसे घडणे अवघडच असते.

(५) राजकीय बाबींसंदर्भात नागरिकांचे समाधान आणि कायदेशीरपणा (Political satisfaction and feeling of legitimacy) - नागरिकांचे समाधान आणि कायदेशीरपणा या दोन बाबी लोकशाहीत नेहमीच महत्त्वाच्या ठरलेल्या आहेत. दीर्घकालीन उद्दिष्ट समोर ठेवून जनहितार्थ घेतलेले निर्णय नागरिकांना समाधान देणारे ठरतात. तसेच दैनंदिन व्यवहारांतील कायदेशीर बाबी पाळल्या जाणेही नागरिकांसाठी समाधान वाढवणारे ठरते. अशा लोकशाही यंत्रणेला नागरिकांचा नेहमीच पाठिंबा व सहकार्य मिळते. स्वित्झर्लंडमध्ये या दोन बाबी आढळतात आणि थेट लोकशाहीचे चांगले परिणाम झाल्याचे तिथे दिसून येतात. तथापि, नवशोधनांचे प्रयोग स्थानिक पातळीवर राबवले गेले असताना नागरिकांच्या राजकीय समाधानाच्या पातळीत वाढ झाल्याचे जर्मनीच्या संदर्भात आढळले नाही. उलट, नागरिकांमधील असमाधान वाढलेले दिसले. कारण, नागरिकांनी केलेल्या सूचनांकडे/प्रस्तावांकडे राजकीय प्रतिनिधींनी व व्यवस्थेने पाठ फिरवली होती. त्यामुळे नवशोधनाचा नकारात्मक परिणाम झाल्याचे आढळले.

लोकप्रतिनिधींच्यामार्फत प्रश्न सुटत नाहीत तेव्हा प्रातिनिधिक लोकशाहीत नवसंशोधनांची चर्चा जोर घेते, असे साधारणपणे दिसते. नवशोधनांच्या प्रकारात नागरिकांनी सहभागी व्हावे यासाठी संबंधितांकडून प्रचार, प्रसार कसा केला जातो, कोणकोणत्या प्रश्नांबाबत नागरिकांना सहभागी होण्याची इच्छा आहे, कोणकोणते निर्णय ते लोकप्रतिनिधींच्या मार्फत सोडवण्यास प्राधान्य देतात, कोणत्या मुद्द्यांबाबत नागरिक स्वतःहून एकत्र येतात आणि प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करतात, त्यांना माहिती कशी उपलब्ध होते, त्यांच्यातील चर्चा किती गांभीर्याने होतात असे अनेक प्रश्न नवसंशोधनांच्या अभ्यासात महत्त्वाचे ठरतात. याचबरोबर प्रशासनाचे, लोकप्रतिनिधींचे आणि राजकीय पक्षांचे सहकार्य त्यांना कसे मिळते यावरही नवशोधनांचे यशापयश अवलंबून असते. नवशोधनांच्या प्रयोगांचा अभ्यास, त्यांचे दस्तऐवजीकरण आणि हाती येणा-या साधनांचे विश्लेषण जसजसे अधिक व्यापक बनेल तसतशी त्याबाबत अधिक स्पष्टता येईल. यातून लोकशाहीची वाटचाल अधिक सकस लोकशाहीकडे होईल, अशी अपेक्षा करता येईल. ■■

लोकप्रतिनिधींच्या कामावर लक्ष ठेवा...

‘मतदानाचा अधिकार’ ही प्रातिनिधिक लोकशाही राज्यप्रणालीने प्रत्येक नागरिकाला या व्यवस्थेतील सहभागाची दिलेली किमान हमी होय. त्यामुळे, निवडणुकीमध्ये एकदा का मतदान केले की या व्यवस्थेमधील आपला सहभाग संपला, अशी एक भावना मतदारांमध्ये नांदू लागते. आपणच निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीचा आणि आपला संबंधही, अनेकदा, निवडणुकीनंतर क्वचितच येतो. यामुळे, लोकनियुक्त प्रतिनिधी लोकभावनांची बूज राखण्याबाबत, यथावकाश, बेफिकीर बनण्याचा धोका या व्यवस्थेत नाकारता येत नाही. आपल्या देशाने ६२ वर्षांपूर्वी स्वीकारलेल्या घटनेचे शिल्पकार असणा-या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या विलक्षण बुद्धिवान आणि संवेदनशील लोकाग्रणीने हा धोका अचूक ओळखलेला होता. त्यासाठी, लोकप्रतिनिधींवर लोकांनीच अंकुश ठेवायला हवा, असे ठोस प्रतिपादन बाबासाहेबांनी १० मे १९३८ रोजी नागपूर येथे एका जाहीर सभेत बोलताना केले. बाबासाहेबांच्या प्रतिपादनाचा तेव्हाचा संदर्भ आणि पार्श्वभूमी निराळी असली तरी त्यांचे ते बोल आजही तितकेच यथार्थ आणि मार्गदर्शक ठरतात. बाबासाहेबांच्या त्या भाषणातील काही भाग म्हणूनच इथे मुद्दाम उद्धृत केलेला आहे....

“तुम्हास माहिती असेल की, तुमच्या प्रांतात ज्या २० जागा मिळवल्या आहेत, त्या किती त्रासाने व कष्टाने मिळवल्या आहेत. तेव्हा त्या राखणे तुमचे कर्तव्य आहे. अस्पृश्य समाज गरीब व निर्धन आहे. त्याला राजकीय सत्ता हाती ठेवणे महाकठीण आहे.... तेव्हा अशा कठीण वेळी ही तुम्हास मिळालेली राजकीय सत्ता राखणे अत्यंत कठीण आहे. तुम्ही निवडणुकीच्या वेळी निवडून दिलेली माणसे आपल्या हिताचे कार्य करतात किंवा नाही हे पाहणे तुमचे कर्तव्य आहे. त्यांच्या कामावर पाळत ठेवणे, कौन्सिलमध्ये जे कार्य होते त्यात आपल्या हिताचे प्रश्न, ठराव वगैरे

मांडतात किंवा नाही हे पाहणे तुमचे कर्तव्य होय. प्रत्येक सेशनच्या शेवटी या लोकांनी केलेल्या कामगिरीचा जाब आज भरविलेल्या सभेप्रमाणे सभा बोलावून त्या सभेत त्यांना विचारू शकता. जे तुमच्या हिताचे कार्य करीत नाहीत त्यांच्याविरोद्ध ते ज्या मतदारसंघातून निवडून आले असतील त्या मतदारसंघामध्ये त्यांच्याविरोद्ध प्रचार करणे हे तुमचे कर्तव्य होय. जसे निवडून देणे हे तुमचे कर्तव्य आहे तसेच त्यांच्या कार्यावर नजर ठेवणे हे तुमचे आद्य कर्तव्य होय. त्यांच्यावर अशा रीतीने पाळत ठेवल्याने ते भीतीने तरी कौन्सिलमध्ये कार्य करतील.” ■■

(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग २, १९३७ ते १९४५)

निवेदन

‘अर्थबोधपत्रिके’मध्ये प्रकाशित करण्यासाठी संशोधनपर लेखनसाहित्य भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनीकडे सादर करण्याकडे अलीकडील काळात कल वाढलेला दिसतो. जाणकार, विचक्षण वाचकांना ‘पत्रिके’बाबत वाटणा-या आत्मीयतेची, ‘अर्थबोधपत्रिके’च्या विश्वसनीयतेची, संशोधनपर वाचनसाहित्याला वाहिलेले गंभीर प्रकृतीचे एक नियतकालिक या ‘अर्थबोधपत्रिके’च्या प्रतिमेची जणू पावतीच त्याद्वारे मिळते. मात्र, अशा या लेखनसाहित्याचा अंतर्भाव ‘पत्रिके’च्या अंतरंगात करण्यास आम्ही असमर्थ आहोत, याबद्दल सखेद दिलगिरी व्यक्त करण्याखेरीज पर्यायही नाही. एक तर, भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी या संस्थेत कार्यरत असलेल्या संपादकीय विभागाने खास ‘अर्थबोधपत्रिके’साठीच तयार केलेल्या मजकुराखेरीज अन्य मजकूर अंकात अंतर्भूत करावयाचा नाही, असे धोरण संस्थेने ‘पत्रिके’च्या प्रारंभापासूनच अतिशय जाणीवपूर्वक आणि कटाक्षाने जपलेले आहे. तसेच, देश वा राज्य पातळीवरील प्रचलित विषयांचा ऊहापोह करणारे संशोधनपर लेखन प्रकाशित करणारे संशोधनविषयक नियतकालिक, असे ‘अर्थबोधपत्रिके’चे स्वरूपही संस्थेस आरंभापासूनच अभिप्रेत नाही. त्यामुळे, प्रकाशन हेतूने संस्थेकडे सादर करण्यात येणारे लेखन स्वीकारण्यास आम्ही असमर्थ आहोत. ‘अर्थबोधपत्रिके’वर प्रेम करणारे वाचक संस्थेची ही भूमिका समजावून घेतील, त्याबाबत त्यांचा कोणताही विपरित ग्रह होणार नाही, अशी आशा नव्हे तर खात्री आहे. लोभ आहेच तो उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व्हावा, हीच मनःपूर्वक प्रार्थना.

भारतीय दैनंदिन जगण्याचे 'संख्या'दर्शन (२)

सर्वसामान्य भारतीय कुटुंबांच्या दैनंदिन वापरामध्ये अगर उपभोगात अन्नधान्येतर जिनसांचा जो अंतर्भाव आहे त्या संदर्भात राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने प्रकाशित केलेल्या या अहवालांतील आकडेवारीही तितकीच मनोज्ञ आहे.

'पान खाणे' हा सर्वसाधारण भारतीय मनुष्याचा अतिशय आवडीचा भाग आहे, असा आपला समज असला तरी पान खाण्याच्या सवयीचा फैलाव प्रत्यक्षात आपण समजतो तितका नाही, हे वास्तव संबंधित आकडेवारी आपल्यासमोर मांडते. ग्रामीण भारतातील केवळ ९.५ टक्के कुटुंबे विड्याची

आपल्या देशाच्या ग्रामीण तसेच शहरी भागांतील नागरिक व कुटुंबांच्या दैनंदिन वापरात/उपभोगात कोणकोणत्या जिनसांचा समावेश असतो यांबाबत राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटनेने (नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशन) केलेल्या एका अभ्यासावर आधारित तीन पाहणी अहवाल या वर्षीच्या प्रारंभास प्रकाशित झाले. सर्वसामान्य भारतीयांच्या रोजच्या वापरात/उपभोगात कोणकोणत्या अन्न तसेच अन्नेतर पदार्थांचा अंतर्भाव असतो या संदर्भातील मोठी रोचक आणि तितकीच उपयुक्त माहिती या तीन अहवालांत (अहवाल क्रमांक ५३९, ५४० व ५४१) आपल्याला पाहावयास मिळते. जुलै २००९ ते जून २०१० हे संपूर्ण वर्ष हा या पाहणीचा संदर्भ कालावधी होता. या अभ्यासातील सांख्यिकीद्वारे सामो-या येणा-या काही पैलूंचा तपशील या ठिकाणी सादर केलेला आहे. ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ आणि भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनीच्या नियामक मंडळाचे मानद सदस्य प्राध्यापक (डॉ.) नीळकंठ रथ यांनी केलेल्या त्या माहितीच्या विश्लेषक विवेचनाचा पहिला भाग गेल्या महिन्याच्या अंकात (डिसेंबर, २०१२) सादर केला होता. प्राध्यापक रथ यांच्या त्याच लेखनातील उर्वरित भाग या लेखात मांडलेला आहे.

पाने खरेदी करतात; तर, तयार विडेच विकत घेणा-या कुटुंबांची एकूणांतील टक्केवारी ८.९ इतकी असल्याचे दिसते. अर्थात, काही कुटुंबांमध्ये या दोन्ही स्वरूपांत पानांचे सेवन केले जात असण्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. ही शक्यता ध्यानात घेता, या ना त्या स्वरूपात विडा खाणा-या कुटुंबांचे एकूणांतील प्रमाण १८ टक्क्यांपेक्षा कमीच भरते. शहरी भागांतील एकूण कुटुंबांपैकी ४.५ टक्के कुटुंबांमध्ये विड्याची पाने खरेदी करण्याची प्रवृत्ती आढळून आली. तर, एकूणांतील साडेसहा टक्के कुटुंबे तयार विडेच बाहेरून खरेदी करतात, असे दिसून येते. अर्थात, या उभय स्वरूपांत पान खाणारी काही कुटुंबे असणारच हे गृहीत धरता, विड्याची पाने अथवा तयार विडे खाणा-या शहरी कुटुंबांचे एकूण शहरी कुटुंबांतील प्रमाण ११ टक्क्यांपेक्षा कमीच दिसते. परंतु, विडा तयार करण्यासाठी आवश्यक असणा-या अन्य पदार्थांची (मुख्यतः सुपारी) खरेदी करणा-या ग्रामीण कुटुंबांचे एकंदर ग्रामीण कुटुंबांतील प्रमाण मात्र अंमळ अधिक, म्हणजे, १८ टक्के इतके असल्याचे ही सांख्यिकी आपल्याला सांगते.

पानांच्या तुलनेत, तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन मात्र देशाच्या ग्रामीण भागांत अधिक व्यापक प्रमाणावर केले जात असल्याचे दिसते. ग्रामीण भागांतील एकंदर कुटुंबांपैकी ५८.३ टक्के कुटुंबांत तर, शहरी भागांतील एकूण कुटुंबांपैकी ३४.४ टक्के कुटुंबे कोणत्या ना कोणत्या तंबाखूजन्य पदार्थांचे सेवन करतात असे ही आकडेवारी दर्शविते. शहरी भागांतील कुटुंबांच्या प्रमाणापेक्षा (१२ टक्के) बिडी ओढणा-या ग्रामीण कुटुंबांचे प्रमाण

भारतातील गरिबीच्या समस्येचे स्वरूप तिच्या कारणांसह
तपशीलवार उलगडून दाखविणारा दस्तऐवज

Poverty in India

लेखक वि.म. दांडेकर, नीळकंठ रथ
(पृष्ठे १४०, किंमत : २०० रुपये)

अर्थकारण-समाजकारणाचे जिज्ञासू, साक्षेपी संशोधक,
प्राध्यापक, विद्यार्थी अशा सर्वांना उपयुक्त असा मौलिक ग्रंथ

(२९ टक्के) अधिक आहे. सिगारेट ओढणा-या कुटुंबांचे प्रमाण त्या मानाने कमी दिसते. शहरी तसेच ग्रामीण भागांतील एकूण कुटुंबांपैकी साधारणपणे १० ते १२ टक्के कुटुंबे गुटख्यासारख्या तंबाखूजन्य अन्य पदार्थांचे सेवन करतात, असे या आकडेवारीवरून आपल्या ध्यानात येते.

ग्रामीण भागांतील एकूणांपैकी केवळ दोन तृतीयांश कुटुंबांकडेच (६७.३ टक्के) वीज असल्याचे दिसते. शहरी भागांत हेच प्रमाण जवळपास ९४ टक्के इतके आहे.

केरोसीनचा पुरवठा आणि वापर यांचा विचार केला तर, ग्रामीण भारतातील एकूण कुटुंबांपैकी जवळपास ८२ टक्के कुटुंबे केरोसीनसाठी स्वस्त धान्य दुकानांवर (रेशनची दुकाने) अवलंबून असल्याचे दिसते. खुल्या बाजारातून केरोसीन विकत घेणा-यांचे प्रमाण ग्रामीण भागांत केवळ १८ टक्के इतकेच आहे. शहरी भारताचा विचार केला तर केरोसीनच्या पुरवठ्यासाठी या दोन स्रोतांवर अवलंबून असणा-या कुटुंबांचे एकूणांतील प्रमाण अनुक्रमे ३३ टक्के आणि १५ टक्के असे असल्याचे ही आकडेवारी आपल्याला सांगते.

केरोसीनच्या वापरासंदर्भात या अहवालांत नमूद केलेला अन्य तपशीलही तितकाच रोचक आहे. शहरी भारतातील सरासरी कुटुंबाने २००९-१० या वित्तीय वर्षात स्वस्त धान्य दुकानामधून सरासरीने एकंदर ४४.६ लिटर इतके केरोसीन खरेदी केले. त्यासाठी दर कुटुंबाला सरासरीने ४५४ रु पये मोजावे लागले. ग्रामीण भारतातील सरासरी कुटुंबाने त्याच वित्तीय वर्षात सरासरी ३५.७ लिटर इतके केरोसीन स्वस्त धान्य दुकानातून खरेदी केले आणि त्यासाठी त्याला सरासरीने ३८० रु पये मोजावे लागले, असे या सांख्यिकीवरून दिसते. केरोसीनच्या किमतींमध्ये सरकार या पुढील काळात जेव्हा केव्हा जी काही वाढ प्रस्तावित करील त्या वेळी त्या भाववाढीच्या संभाव्य परिणामांची चर्चा करतेवेळी ही आकडेवारी संदर्भासाठी उपयुक्त ठरावी.

स्वयंपाकासाठी वापरावयाच्या घरगुती गॅसच्या वापराबाबत मात्र देशातील शहरी भाग आणि ग्रामीण भाग यांत बराच फरक असल्याचे वास्तव ही सांख्यिकी आपल्यासमोर मांडते. स्वयंपाकासाठी द्रवरूप पेट्रोलियम

गॅसचा वापर करणा-या शहरी कुटुंबांचे एकूणांतील प्रमाण होते ६६.२ टक्के इतके. ग्रामीण भागांत मात्र हेच प्रमाण दिसते केवळ १५.५ टक्के इतके अल्प. अन्न शिजवण्यासाठी गॅसचा वापर करणा-या ग्रामीण भारतातील सरासरी कुटुंबाने २००९-१० या वित्तीय वर्षात एकंदर १०४.३४ किलो गॅस सरासरीने वापरला आणि त्यासाठी सरासरी २ हजार ५९१ रु पये खर्च केले. तर, शहरी भारतातील सरासरी कुटुंबाने २००९-१० या वित्तीय वर्षात सरासरीने १३७.८ किलो गॅस वापरला आणि त्यासाठी सरासरी ३ हजार १८२ रु पये इतका खर्च केला. स्वयंपाकासाठी वापरण्यात येणा-या घरगुती गॅसच्या किमतींमध्ये सरकार भविष्यात ज्या वेळी जी काही वाढ घडवून आणेल त्या भाववाढीचा देशाच्या ग्रामीण आणि शहरी भागांतील सरासरी कुटुंबावर नेमका किती बोजा कसा पडेल याची काही एक कल्पना आपल्याला या आकडेवारीवरून येऊ शकते.

टॉवेल (अथवा 'गमछ'), होजिअरीचे अन्य वस्त्रप्रकार आणि तयार कपडे या आपल्या देशाच्या ग्रामीण तसेच शहरी भागांत सर्वदूर सरसहा वापरल्या जाणा-या जिनसा असल्याचे ही आकडेवारी बघितल्यानंतर आपल्या ध्यानात येते. देशाच्या सर्व भागांतील जवळपास ८५ टक्क्यांहून अधिक कुटुंबांमध्ये कपड्यांचे हे प्रकार प्रत्यही वापरले जातात.

पादत्राणांचा विचार करता रबर अथवा 'पीव्हीसी'पासून तयार केलेल्या चपला आपल्या देशात सर्वत्र वापरल्या जातात, असे दिसते. ग्रामीण भारतातील एकूणांपैकी ८५ टक्के कुटुंबांत तर, शहरी भारतातील एकूणांपैकी ७९ टक्के कुटुंबांत रबरी चपलांचा वापर केला जातो.

हात धुण्याचा साबण आता घराघरात पोहोचलेला आहे, याचे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. परंतु, नवलाईची बाब म्हणजे टूथब्रश आणि टूथपेस्टही ग्रामीण भारतातील ८० टक्के कुटुंबांत तर शहरी भागांतील तब्बल ९२ टक्के कुटुंबांत पोहोचलेली आहे.

कुटुंबांतील मुलांसाठी लावलेल्या शिकवण्यांची फी तसेच अन्य प्रकारची फी भरण्यासाठी खर्च करणा-या कुटुंबांचे प्रमाण ग्रामीण भागांत एकूणांत ४४ टक्के तर शहरी भागांत एकूणांत ५४ टक्के इतके असल्याचे दिसते. पुस्तके खरेदी करण्यासाठी खर्च करणा-या कुटुंबांची एकूणांतील

टक्केवारी ग्रामीण तसेच शहरी भागांत जवळपास तितकीच भरते. पुस्तक खरेदीमध्ये मुख्यतः अंतर्भाव असतो तो शालेय क्रमिक पुस्तकांचा.

औषधपाण्याच्या खरेदीवर महिन्याकाठी खर्च करणा-या कुटुंबांचे एकूणांतील प्रमाण ग्रामीण भागांत ६७ टक्के तर शहरी भागांत ६३ टक्के इतके असल्याचे दिसते. अर्थात, ही आकडेवारी केवळ औषधांवरील खर्चासंबंधीची आहे, अन्य वैद्यकीय बाबींवरील खर्च आणि तो करणारी कुटुंबे यांचा विचार या ठिकाणी केलेला नाही. औषधपाण्यासाठी केल्या जाणा-या वार्षिक खर्चाचे आकारमान देशाच्या ग्रामीण भागांत सरासरीने २८०० रु पये इतके तर शहरी भागांत सरासरीने ३८०० रु पये असे असल्याचे या अहवालांतील सांख्यिकी दर्शविते.

केबल नेटवर्कचा ('डीटीएच'सुविधेसह) प्रसार आपल्या देशाच्या शहरी विभागांत त्या मानाने चांगल्यापैकी झालेला असल्याचे या अहवालांत नमूद केलेल्या तपशीलावरून समजून येते. केबल नेटवर्कचा आनंद महिन्याकाठी लुटणा-या शहरी कुटुंबांचे एकूणांतील प्रमाण सरासरीने देशात ६०.५ टक्के इतके असले तरी ग्रामीण भागांत मात्र तेच प्रमाण केवळ २१.२ टक्के इतकेच असल्याचे वास्तव ही आकडेवारी आपल्यासमोर मांडते. केबल नेटवर्कची सुविधा वापरणारी शहरी कुटुंबे वर्षाकाठी सरासरीने १ हजार ९२० रु पये त्यापायी खर्च करतात, असे दिसते. तर, देशाच्या ग्रामीण भागांतील कुटुंबांचा या सेवेवरील सरासरी मासिक खर्च १ हजार ४४० रु पये इतका असल्याचे दिसते. घरामध्ये दूरचित्रवाणी संच असणा-या ग्रामीण कुटुंबांचे एकूणांतील प्रमाण ४२ टक्के इतके दिसते. शहरी भागांमध्ये मात्र हेच प्रमाण ७५ टक्के इतके जास्त असल्याचा साक्षात्कार ही आकडेवारी आपल्याला घडवते. ग्रामीण भागांतील एकंदर कुटुंबांची त्या त्या कुटुंबाच्या उत्पन्नानुसार वर्गवारी केली तर अगदी तळातील २० टक्के कुटुंबांपैकी किमान २० टक्के कुटुंबांमध्ये दूरचित्रवाणी संच असल्याचे आपल्या ध्यानात येते. याच प्रकारचे चित्र देशाच्या शहरी भागात कसे दिसते ते पाहू गेले तर, उत्पन्नाच्या वर्गवारीनुसार शहरी भागांत अगदी तळाशी असलेल्या २० टक्के कुटुंबांपैकी किमान ४० टक्के कुटुंबांकडे दूरचित्रवाणी संच असल्याचे वास्तव ही सांख्यिकी आपल्यापुढ्यात मांडते.

दुसरीकडे, महिन्याकाठी कुटुंबामध्ये वृत्तपत्र अथवा/आणि नियतकालिक खरेदी करणा-या कुटुंबांचे प्रमाण शहरी भागांत एकूणांत केवळ ३१ टक्के इतकेच असल्याचे दिसते. ग्रामीण भागांत तर हेच प्रमाण फक्त सात टक्के इतके अल्पस्वल्प आहे. दूरचित्रवाणी संच घरात असल्याने कुटुंबाचे मनोरंजन होते हे तर खरेच. परंतु आता, आपल्या देशातील सर्वसाधारण कुटुंबांच्या लेखी वृत्तपत्रांऐवजी दूरचित्रवाणी संच हाच बातम्यांचा प्रभावी स्रोत ठरतो आहे, असाच निष्कर्ष या आकडेवारीवरून निघतो.

फेसबुक, ट्विटर यांसारख्या 'मॉडर्न मीडिया'च्या प्रसाराबद्दल आताशा वारंवार बरेच बोलले जाते. या अहवालांत सादर करण्यात आलेल्या आकडेवारीवरून या संदर्भातील वास्तव चित्र नजरेसमोर उभरते. इंटरनेटची सुविधा उपलब्ध असलेल्या पर्सनल कम्प्युटर अथवा/आणि लॅपटॉप घरामध्ये उपलब्ध असणा-या कुटुंबांचे प्रमाण ग्रामीण भागांत एकूणांत केवळ चार टक्के इतकेच दिसते. शहरी भागांत हेच प्रमाण अंमळ अधिक असले तरीही ते १० टक्क्यांच्या आतच भरते.

मोबाइल दूरध्वनी आपल्या देशाच्या शहरी भागांत जवळपास सर्वत्र पोहोचल्याचे दिसते. तर, देशातील जवळपास निम्मा ग्रामीण भाग मोबाइलने व्यापलेला आहे. एक अथवा एकापेक्षा अधिक मोबाइल दूरध्वनी संच जवळ बाळगणा-या ग्रामीण कुटुंबांचे एकूणांतील प्रमाण दिसते ५१ टक्के इतके. शहरी भागांत हेच प्रमाण आहे ७९ टक्के इतके. आर्थिकदृष्ट्या तुलनेने संपन्न असलेल्या समाजस्तरांतील कुटुंबांकडेच काय ते मोबाइल दूरध्वनी संच दिसतात, अशातलाही भाग नाही. उत्पन्नाच्या पातळीनुसार केलेल्या देशाच्या शहरी भागांतील एकूण कुटुंबांच्या वर्गवारीतील वरच्या ६० टक्क्यांमध्ये समाविष्ट असणा-या कुटुंबांमधील जवळपास ८० टक्क्यांहून अधिक कुटुंबांकडे मोबाइल दूरध्वनी संच असल्याचे चित्र ही आकडेवारी आपल्यासमोर चितारते. उत्पन्नाच्या याच वर्गवारीत तळाला असलेल्या २० टक्के शहरी कुटुंबांतील ४० टक्के कुटुंबांकडे मोबाइल दूरध्वनी संच होता. उत्पन्नाच्या पातळीनुसार केलेल्या ग्रामीण कुटुंबांच्या वर्गवारीत वरच्या २० टक्के कुटुंबांमध्ये समावेश असणा-या कुटुंबांपैकी ७० टक्क्यांहून अधिक कुटुंबांकडे मोबाइल दूरध्वनी संच होता. तर, उत्पन्नाच्या या वर्गवारीत

सर्वात तळाला असणा-या ३० टक्के कुटुंबांपैकी २५ टक्क्यांपेक्षा अधिक कुटुंबांमध्ये मोबाइल दूरध्वनी संच असल्याचे वास्तव ही आकडेवारी आपल्या समोर मांडते. मोबाइल दूरध्वनी सेवेचे शुल्क जगाच्या तुलनेत आपल्या देशात सर्वात कमी आहे. मोठ्या शहरापासून ते खेड्यापाड्यापर्यंत आणि सुखवस्तू कुटुंबांपासून ते गरीब कुटुंबांपर्यंत सर्वत्र मोबाइलचा शिरकाव झालेला दिसतो. मोबाइल सेवेच्या शुल्काबाबत माहिती देणा-या कुटुंबांपुरताच विचार केला तर, शहरी भारतातील अशा कुटुंबांमध्ये दर महिन्याला सरासरी २८५ रुपये इतके शुल्क कुटुंब भरत असल्याचे दिसते. ग्रामीण भारतातील कुटुंबांमध्ये हाच खर्च दर महिन्याला सरासरीने १६८ रुपये इतका येतो. वर्षभरासाठीच्या खर्चाचा हिशेब केला तर, मोबाइल शुल्काखातर आपल्या देशाच्या शहरी भागांतील कुटुंबे सरासरीने ३ हजार ४१५ रुपये इतका खर्च करतात असे दिसते. ग्रामीण भागांतील कुटुंबांसाठी खर्चाची हीच सरासरी मात्रा वर्षासाठी २ हजार २० रुपये इतकी भरते.

आपल्या देशाच्या ग्रामीण भागांतील एकंदर कुटुंबांपैकी ५५ टक्के कुटुंबांकडे सायकल असल्याचे हे पाहणी अहवाल आपल्याला सांगतात. शहरी भागांतील कुटुंबांमध्ये हेच प्रमाण सरासरीने ४१ टक्के इतके असल्याचे दिसते. त्याच वेळी, कुटुंबांमध्ये स्कूटर अगर मोटरसायकलसारखे दुचाकी वाहन असलेल्या कुटुंबांचे शहरी भागांतील प्रमाण एकूणांत ३३ टक्के इतके आहे. देशातील ग्रामीण भागांतील कुटुंबांचा विचार केला तर हेच प्रमाण एकूणांत केवळ १४ टक्क्यांच्या आसपास भरते. कुटुंबांमध्ये मोटर अथवा जीपसारखे चारचाकी वाहन असणा-या कुटुंबांचे देशाच्या ग्रामीण आणि शहरी भागांतील प्रमाण एकूणांत अनुक्रमे अवघे १.५ टक्के आणि ६.५ टक्के इतकेच होते.

आपल्या देशाच्या ग्रामीण तसेच शहरी जीवनाचा सरासरी आकृतिबंध कशा प्रकारचा आहे याची कल्पना या सा-या आकडेवारीवरून तर आपल्याला येतेच; शिवाय, सरकारच्या करप्रणालीचा व तिच्यातील बदलांचा आपल्या देशातील वेगवेगळ्या आर्थिक स्थितीतील समाजघटकांवर काय परिणाम कसा संभवतो याचा काही एक अदमासही आपल्याला या तपशीलावरून बांधता येतो. ■■

(पृष्ठ क्रमांक ४ वरून)

सहभाग असावा, अशी जनसामान्यांची जी अपेक्षा आंदोलनांमधून मुखर होत असते त्या लोकसहभागाला त्या त्या देशातील प्रातिनिधिक लोकशाही राज्यप्रणालीच्या चौकटीत घटनादत्त वाव दिलेला आहे का ? असा वाव दिलेला नसेल तर त्यासाठी काय करावे लागेल ? लोकनियुक्त प्रतिनिधी स्वतःच्या हाताने आपले अधिकार कमी करून घेतील का ? निर्णयप्रक्रियेमध्ये लोकसहभाग असावा ही मागणी निखळ असली तरी असा अर्थपूर्ण सहभाग घेण्याची क्षमता असलेले जनसामान्य एकूणांत किती असतील जे काही असे सक्षम नागरिक असतील त्यांना निर्णयप्रक्रियेतील थेट सहभागासाठी द्यावा लागणारा वेळ आणि खर्च करावी लागणारी शक्ती बाजूला काढण्याची तयारी आहे का....?... अशी ही प्रश्नांची यादी चांगली मोठी आहे. या अशा सगळ्या बाबींसंदर्भात देशोदेशी काय काय प्रयत्न चाललेले आहेत याचा एक मर्यादित आढावा 'अर्थबोधपत्रिके'च्या या अंकात सादर केलेला आहे. आपल्या देशातील लोकशाही राज्यप्रणाली अधिक अर्थपूर्ण आणि सकस बनावी अशी इच्छा असणा-या सगळ्यांनाच ही चर्चा उपयुक्त ठरावी. ■■

मौज प्रकाशन गृह आणि भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी
यांच्या संयुक्त विद्यमाने नवे प्रकाशन

उदारमतवादाच्या संस्कृतीचे बीजारोपण करित १९व्या शतकातील
भारतीय प्रबोधनास आकार देणा-या रानडे-तेलंग-चंदावरकर या
तीन लोकोत्तर व्यक्तींच्या कार्यकर्तृत्वाचा विश्लेषक आलेख

तीन न्यायमूर्ती आणि त्यांचा काळ

लेखक - नरेन्द्र चपळगावकर

पृष्ठे : ३१५

किंमत : ३००/- रुपये

समाजपुरुषांचा वारसा आणि वसा यांचे उचित भान
आणून देणारा संशोधनपूर्ण वाचनीय दस्तऐवज

कसे असेल उद्याचे कामसू जग?

अमेरिकी 'सबप्राइम' कर्जाच्या चार-सवाचार वर्षांपूर्वी फुटलेल्या फुग्यातून उद्भवलेल्या वित्तीय संकटापायी बेरोजगारीचा प्रश्न जागतिक स्तरावर एकदम उग्र बनलेला दिसतो. साधारणपणे १९८०च्या दशकाच्या आगेमागे देशोदेशी आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमांला हात घातला गेला. गेल्या तीन-साडेतीन दशकांच्या कालावधीत, त्यामुळे, जागतिकीकरणाची प्रक्रिया एकदम वेगवान बनली. देशोदेशीच्या बाजारपेठांची गुंफण त्याद्वारे घडून आली. या गुंफणीचे वस्तू व सेवांच्या बाजारपेठांवर जे परिणाम घडून आले त्यांची चर्चा वारंवार होत असते. मात्र, या सगळ्यापायी देशोदेशीच्या श्रमांच्या बाजारपेठांचे रूप-स्वरूप कसे बदलते आहे त्यांकडे मात्र वित्तीय संकट उभे ठाकण्यापूर्वी फारसे लक्ष दिले गेलेले नव्हते. परंतु, मंदीपायी बेरोजगारीचे जे संकट आता सर्वच देशांना भेडसावू लागलेले आहे त्यामुळे श्रमांच्या बाजारपेठेतील संरचनात्मक बदलांकडे आता देशोदेशीच्या अभ्यासकांचे लक्ष प्रकर्षाने खेचले जाते आहे.

गेल्या तीन ते साडेतीन दशकांदरम्यान जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये ज्या घडामोडी साकारल्या त्यांतून देशोदेशींच्या श्रमांच्या बाजारपेठांची एकमेकांत चांगल्यापैकी गुंफण घडून आली. परिणामी, विकसनशील अर्थव्यवस्थांमधील जवळपास १०० कोटी श्रमिक श्रमांच्या जागतिक बाजारपेठेत सामावून घेतले गेले. या प्रक्रियेचा लाभ जगातील विकसित तसेच विकसनशील देशांना झाला. जगाच्या या दोन्ही गटांतील अर्थव्यवस्थांची उत्पादकता यामुळे सरासरीने चांगलीच उंचावली आणि त्याची परिणती देशोदेशींच्या ठोकळ उत्पादितांच्या वाढीचा वेग वधारण्यात जाणवली. मात्र, २००८सालातील सप्टेंबर महिन्यात उद्भवलेल्या मंदीमुळे सगळेच चित्र बदललेले आहे. श्रमिकांच्या विश्वाबाबत आजमितीस तीन समस्या मुख्य दिसतात. वाढती बेरोजगारी, उत्पन्नांतील वाढती विषमता आणि मुख्य म्हणजे सुशिक्षित तरुणांमधील बेरोजगारी या त्या तीन समस्या.

या पार्श्वभूमीवर येत्या काळात जगभरातील श्रमिकांच्या विश्वाची चेहरेपट्टी कशी असेल, ही मोठी उत्कंठेची बाब ठरते. मुख्य म्हणजे, जगाच्या विकसित पट्ट्यातील देश आणि जगाच्या विकसनशील पट्ट्यातील देशांमधील श्रमांच्या बाजारपेठेत कशा प्रकारचे संरचनात्मक बदल संभवतात हा या सगळ्यात कळीचा मुद्दा ठरतो. कारण, देशादेशांतील बेरोजगारीचे चित्र आणि मुख्य म्हणजे देशोदेशींच्या अर्थव्यवस्थांची उत्पादकता व उत्पादन वाढ या संरचनात्मक बदलांवरच अवलंबून असणार आहे. या संदर्भात अभ्यासकांनी सध्याचे विविध कल चाचपून व्यक्त केलेले काही अंदाज अभ्यसनीय आणि तितकेच चिंतनीय ठरतात.

कसबी, तंत्रकुशल आणि शिक्षित-प्रशिक्षित कर्मचा-यांना असणारी सध्याची मागणी, त्या मागणीमध्ये जाणवणारी सरासरी वार्षिक वाढ आणि सध्याचे शिक्षणाचे प्रमाण व उच्च शिक्षणाची प्रवृत्ती ध्यानात घेता विकसित देशांमधील उद्योजक-कारखानदार व व्यावसायिकांना महाविद्यालयीन शिक्षणाने युक्त अशा सुमारे दोन कोटी शिक्षित कर्मचा-यांचा तुटवडा येत्या दशकभरात भासेल, असे दिसते. उच्च आणि महाविद्यालयीन शिक्षण घेणा-यांच्या प्रमाणात अलीकडील काळात चीनमध्ये वाढ झालेली दिसत असली तरी येत्या सात ते आठ वर्षांत उच्च शिक्षित अशा जवळपास अडीच कोटी कर्मचा-यांची वानवा चिनी उद्योगविश्वाला जाणवेल, असे अंदाज अभ्यासक वर्तवतात.

भारत आणि भारतासारख्या लोकसंख्याबहुल अन्य विकसनशील अर्थव्यवस्थांमधील चित्र मात्र आणखीनच वेगळे दिसेल. साधारणपणे २०२० सालापर्यंतचा विचार केला तर अल्पकुशल, अर्धकुशल असे सुमारे १० कोटी अतिरिक्त श्रमिक जागतिक बाजारपेठेत उत्पादक स्वरूपाचा रोजगार धुंडत असतील असे चित्र संभवते. यांतील जवळपास सहा कोटी अकुशल-अल्पकुशल श्रमिक हे भारतासारखेच तरुण श्रमदल बहुसंख्य असणा-या अर्थव्यवस्थांमध्ये एकवटलेले असतील.

मध्यम कुशल श्रमिकांची वाढती चणचण हे भारतासह एकंदरच विकसनशील अर्थव्यवस्थांचे येत्या काळातील मोठे आणि मुख्य दुखणे असेल. या सगळ्यावर कोण आणि काय उपाय कधी शोधणार ? ■■

प्रमुख संदर्भ

(A) Books/Reports :

- (1) Evaluating Democratic Innovations : Curing the democratic malaise?, Edited by - Brigitte Geissel and Kenneth Newton, Routledge, Taylor and Francis Group, London and Newyork, 2012.
- (2) The world at work: Jobs, pay, and skills for 3.5 billion people, authored by Richard Dobbs, Anu Madgavkar, Dominic Barton, Eric Labaye, James Manyika, Charles Roxburgh, Susan Lund and Siddarth Madhav, McKinsey Global Institute, McKensey & Company, June 2012.
- (३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे, भाग २: १९३७ ते १९४५: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लेखन आणि भाषणे, खंड १८, भाग २; डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र-साधने प्रकाशन समिती, उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग, संपादक - वसंत मून, हरी नरके, प्रा. अशोक गोडघाटे, प्रा. डॉ. म. ल. कासारे, एन. जी. कांबळे, महाराष्ट्र शासन, प्रथम आवृत्ती १५ ऑक्टोबर २००२, पृष्ठ क्रमांक १४३ ते १४५. ■■

दुसरी आवृत्ती प्रकाशित

आपल्या दैनंदिन जीवनावर प्रभाव पाडणा-या क्रांतिकारी
मैदूसंशोधनावरील आकर्षक, सचित्र व संग्राह्य ग्रंथ

कर्ता-करविता

आधुनिक मैदूसंशोधन व आपले जीवन

लेखक - रमेश पानसे, राज्यश्री क्षीरसागर, अनिता देशमुख-बेल्हेकर

मराठी भाषेला अभिमान वाटावा असे पुस्तक - डॉ. ह. वि. सरदेसाई

●मैदूसंशोधन ही एक क्रांतीच! मानवी जीवनाला अधिक उच्च टप्प्यावर
नेणारी ऐतिहासिक घटना! या क्रांतीचा आलेख रेखाटणारा ग्रंथ.

पृष्ठे २४२

किंमत ३५०/-रुपये

अर्थबोधपत्रिका खंड ११ अंक १० - जानेवारी २०१३

भेट अंक योजना

‘अर्थबोधपत्रिका’ या उपक्रमात सहभागी झाल्याबद्दल आपले आभार. यात आपल्यासारख्या अनेकांचा सहभाग वाढावा, यासाठी आम्ही आपल्याकडून एक छोटी मदत मागत आहोत. ‘अर्थबोधपत्रिका’ आपल्यासारख्याच आणखी काही उत्सुक व्यक्तीपर्यंत पोचण्यासाठी आपणास विनंती अशी की, आपण आपल्या परिचयातील वाचनोत्सुक अशा व्यक्तींची नावे व पत्ते आम्हाला लेखी कळवावीत. म्हणजे आम्ही त्यांना एक ‘भेट अंक’ पाठवू. अंक आवडल्यास त्यांना ‘पत्रिके’चे वाचक बनण्याबरोबरच संस्थेच्या समृद्ध ग्रंथालयाचाही लाभ घेता येईल.

‘अर्थबोधपत्रिके’च्या सदस्यांसाठी वाचनसंधी

भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी या संस्थेच्या संदर्भ ग्रंथालयात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व अन्य विषयांवरील सुमारे बारा हजारांवर उत्तमोत्तम ग्रंथ आहेत. केवळ इतकेच नाही तर, इकॉनॉमिस्ट, डाउन टू अर्थ, करंट सायन्स, इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली यांसारख्या विख्यात नियतकालिकांचे गेल्या अनेक वर्षांचे अंकही संग्रहात आहेत. ‘अर्थबोधपत्रिके’च्या सदस्यांना या संदर्भ ग्रंथालयाचा लाभ विनामूल्य घेता येईल. या वाचनसंधीबाबत अधिक तपशीलासाठी व्यवस्थापकांकडे चौकशी करावी.

‘अर्थबोधपत्रिका’ वर्गणीदारांसाठी विशेष योजना

वार्षिक वर्गणी फक्त १०० / - रुपये

द्वैवार्षिक वर्गणी फक्त १८० / - रुपये

त्रैवार्षिक वर्गणी फक्त २६० / - रुपये व एक पुस्तिका भेट

पंचवार्षिक वर्गणी फक्त ४०० /- रुपये व दोन पुस्तिका भेट

पुस्तिका - (१) भारतातील लोकसंख्यावाढीचा प्रश्न : लेखिका - कुमुदिनी दांडेकर (किंमत ३०/-रुपये)

(२) सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण : (इंग्रजी व मराठी) लेखक - जयकुमार अनगोळ (दोन्हीची किंमत ३०/-रुपये प्रत्येकी)

(३) शोध घेते ते शिक्षण : लेखक - प्रा. रमेश पानसे (किंमत -५०/-रुपये)

अर्थबोधपत्रिका खंड ११ अंक १० - जानेवारी २०१३

ग्रंथालयातील नवी पुस्तके

■ **Democracy and Urban Governance in India, Rumi Aijaz, published by Academic Foundation , New Delhi in association with Observer Research Foundation, New Delhi, First published 2012, pp - 178, Price - Rs. 795/-**

नागरीकरणाच्या प्रक्रियेने जगभरातच आज चांगला वेग घेतलेला आहे. येत्या काळातील बहुतेक शहरी वाढ, अधिककरून, जगाच्या विकसनशील भागांतील देशांमध्ये एकवटेल अशी सारी लक्षणे दिसतात. अतिशय थोड्या काळात घडून येणारा प्रचंड शहरी विस्तार हे या नागरीकरणाचे मुख्य वैशिष्ट्य. नागरी विस्ताराची ही प्रक्रिया सर्व देशांत आणि सर्व देशांतील विविध विभागांत समान पद्धतीने विस्तारेल असे नाही. किंबहुना, नागरीकरणाच्या आजवरच्या वाटचालीचा आलेख आणि आकृतिबंध विषमच राहिलेला आहे. नागरी विभागांच्या काटेकोर आणि कार्यक्षम व्यवस्थापन व नियोजनाचे आव्हान त्यापायी दिवसेंदिवस बिकट होत जाणार आहे, याबाबतचे इषारे देशोदेशीचे तज्ज्ञ वारंवार देताना दिसतात ते त्यापायीच. या सगळ्यांत मुख्य कसोटी लागणार आहे ती शहरी विभागांतील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची. वाढत्या नागरी विस्ताराला तितकाच सक्षम प्रतिसाद द्यायचा तर शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण हाती घेतले जाण्याची आजघडीला नितांत गरज आहे. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांबाबतच्या कायद्यांमध्ये अनुरूप असे बदल अंतर्भूत करणे, महानगरपालिकांच्या वित्तीय व्यवस्थापनाचा कस सुधारणे, मोठ्या शहरांतील महापालिकांच्या वित्तीय साधनसामग्रीचे स्रोत विस्तारणे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कामकाजामध्ये माहिती-तंत्रज्ञानाचा वापर विस्तृत प्रमाणावर करणे (ई गव्हर्नन्स) या अशा सक्षमीकरणाच्या दिशा होत. अर्थात, हे सारे उपायही लोकसहभागाचा रेटा असेल तर अधिक वेगाने व प्रभावीपणे कार्यरत होऊ शकतात. या व अशाच विविध मुद्द्यांचा ऊहापोह करणारे हे पुस्तक सगळ्यांनाच उपयुक्त ठरणारे आहे. ■■

भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी

स्थापना ■ 'इंडियन स्कूल ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी' ही संस्था प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ वि. म. दांडेकर यांनी १९७० साली स्थापन केली.

उद्दिष्टे ■ भारताच्या सामाजिक, राजकीय, व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास व संशोधन करणे. ■ अभ्यासक, संशोधक, सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते, शासनकर्ते, उद्योजक, उद्योग -व्यवसायातील वरिष्ठ अधिकारी व सामान्य जनता यांना वरील विषयांचे ज्ञान व माहिती देणे. ■ इंग्रजी व इतर भारतीय भाषांमध्ये संदर्भित विषयांवरील साहित्य/पत्रके/ पुस्तिका प्रकाशित करणे.

उपक्रम ■ संस्थेतर्फे १९८९ सालापासून, भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय विचारांना वाहिलेले एक इंग्रजी त्रैमासिक ('जर्नल ऑफ इंडियन स्कूल ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी') चालवले जाते.

■ संस्थेतर्फे वेळोवेळी, विविध विषयांवर अभ्यासशिबिरे, कार्यशाळा, चर्चासत्रे, गटचर्चा यांसारखे कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

■ अलीकडे, संस्थेतर्फे सर्वसामान्य माहिती विभिन्न वाचकांना देणा-या, वेगवेगळ्या विषयांवरील छोट्या पुस्तिका तयार करून वितरित करण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे.

- संस्थेचे नियंत्रण मंडळ -

- विकास चित्रे ● सुरिंदर जोधका ● अभय टिळक ● रवींद्र ढोलकिया
- ललित देशपांडे ● आनंद नाडकर्णी ● दिलीप नाचणे
- सुहास पळशीकर ● रमेश पानसे ● मनोहर भिडे ● योगेंद्र यादव ● नीळकंठ रथ
- ए.वैद्यनाथन ● एस. श्रीरामन ● जया सागडे

इंडियन स्कूल ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी (भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी) पुणे या संस्थेच्या मालकीचे हे मासिक, मुद्रक व प्रकाशक व्ही. एस. चित्रे यांनी एस. के. प्रिंटर्स, परज अपार्टमेंट, २०५ शनिवार पेठ, पुणे - ४११०३० येथे छापून 'अर्थबोध', ९६८/२१-२२, सेनापती बापट मार्ग, पुणे - ४११०१६ येथून प्रकाशित केले. संपादक : अभय टिळक